

TARTALOM

BOKA LÁSZLÓ: Transzilvanizmusformák, transzilvanizmusváltozatok	7
BALÁZS MIHÁLY: A transzilvanizmus korai újkori előzményeiről	59
K. LENGYEL ZSOLT: Szabálytalan párhuzamok. Kós Károly és Reményik Sándor erdélyisége (1911–1941)	101
BOKA LÁSZLÓ: Erdélyiség-koncepciók mint hídszerepek és szellemi autonómiaformák. Kuncz Aladár „élete essenciája”	200
SZÁSZ LÁSZLÓ: Változatok transzilvanizmusra: Bánffy Miklós mecénási, nemzetgazdai szerepe	241
LÁNG GUSZTÁV: Dsida Jenő és az erdélyiség-eszme	281
FILEP TAMÁS GUSZTÁV: Urbánus transzilvanisták	302
VALLASEK JÚLIA: Irodalom hírek közé tördelve	348
MURÁDIN JENŐ: Az erdélyi magyar képzőművészet transzilvanista-helikoni korszaka	373
PATÓCS MOLNÁR JÁNOS: A transzilvanizmus esélye és vallási vonatkozásai	390
BALÁZS IMRE JÓZSEF: Transzilvanizmusalakzatok 1945 után	417
MARKÓ BÉLA: Ki beszél még transzilvánul?	441
FÜGGELÉK	
POMOGÁTS BÉLA: A transzilvánista ideológia	465
Cs. GYÍMESI ÉVA: Gyöngy és homok	497
A kötet szerzői	543

Cs. Gyimesi Éva és Pomogáts Béla emlékének

BOKA LÁSZLÓ

TRANSZILVANIZMUSFORMÁK, TRANSZILVANIZMUSVÁLTOZATOK

EGY REGIONÁLIS ESZMEKÖRRŐL,
ALAKULÁSTÖRTÉNETÉRŐL ÉS ALAKZATAIRÓL

A transzilvanizmus a magyar eszmetörténet alighanem egyik legvitatottabb, több irányból fenntartásokkal kezelt, olykor erőteljesen kritizált, mégis mindmáig hatni tudó eszmeisége. Történetiségét tekintve egy időben formálódó jelenségkör¹ről és annak variánsairól beszélhetünk, nem pedig egyetlen, stabil és változatlan alakzatról, mely a két világháború közötti politikai-társadalomtörténeti szerepkörei mellett elsődlegesen szépirodalmi, kulturális hatásában mutatkozott erőteljesnek, ugyanakkor jogi, erkölcsi és vallási vetületeiben is hangsúlyos maradt.¹ E heterogén alakzatnak, közösségi ideológiának vagy hitmozzanatnak ezért is pontos, koherens és egyértelmű, mindenki által elfogadott történeti definíciója nem létezik. A két világháború közötti erdélyi közélet vezető eszméje alapvetően ideológiaiaként vált jellemezhetővé, mely történetiségét tekintve a ki-sebbségbe került magyarság kétségbeesett próbálkozásaként

¹ Kötetünk tanulmányai természetesen a transzilvanizmus két világháború közötti történeti-politikai megközelítéseit is több irányból érintik, hangsúlyosabb figyelem ugyanakkor történeti okokból is az egykori kulturális szférában manifesztálódó jelenségekörökre esik. Szerettünk volna Bárdi Nándor révén egy értékes összefoglalót közölni az Országos Magyar Párt 1920-1930-as évekbeli működéséről és azon belül a transzilván hangsúlyokról, a program gyakorlatba ültethetőségéről, polémiáiról és román nagypolitikán belüli kudarcairól, de sajnálatosan a szerző egyéb elfoglaltságai miatt erről le kellett mondanunk.

volt meghatározható a trianoni trauma túlélésére. Ebben a kontextusban kialakulását legtöbbször himnikus megfogalmazásának idejére, a tévesen csak Kós Károly nevéhez kötött 1921-es *Kiáltó szó* című röpirathoz kötik, amit a valóságban Kós mellett Paál Árpád és Zágoni István is jegyzett.² A transzilvanizmus gyökerei természetesen ennél jóval korábbról eredeztethetők, a 16–18. századokban éppúgy kimutathatók, mint ahogyan majd a dualizmus korában is, ám kényszerűen megújult formában és kiteljesedve egyértelműen az interbellikus periódusban érvényesült, amikor az élet szinte valamennyi területén elemi erővel tudott hatni. Az első világhégés után radikálisan megváltozott európai geopolitikai helyzetben ugyanis immáron nem egy, a mindenkori magyar szellemi központtól valamelyest elkülönülő, ámde mégiscsak az összmagyar történelem és ország-egész részeként, annak múltjából és művelődéstörténetből merítő, s a magyar területekkel szoros és aktív kapcsolatot ápoló erdélyi formája valósult meg, hanem az 1920 utáni impériumváltás ténye révén kényszerűen egy új főhatalom alá került terület *elsődleges társadalmi cselekvésprogramjaként* érvényesült. (Ez a történelmi határaiban jócskán felduzzasztott régió a „történelmi” Erdélyen kívül a Partiumot és a Kelet-Bánságot, valamint Máramarost és Dél-Bukovina egy részét, tehát a teljes Romániához csatolt 103 négyzetkilométernyi területet foglalja magába). Mindez azt is jelentette, hogy a kelet-közép-európai együttélésnek egy jövőorientált, progresszív – saját korát sok tekintetben megelőző – programját éppúgy hangsúlyozni kívánta, mint az „ahogy lehet” jegyében vigaszideológiát nyújtani a jelennek, tehát a kisebbségbe került helyi magyar közösségeknek. Az 1918/1920 utáni történelmi időkben, a változó politikai

² Az ezen a címen megjelentetett tanulmányok mellett utóbbi szakértők alapos elemzései, politikai cselekvési programszövegei is olvashatók. Lásd *Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere*. [Kós Károly – PAÁL ÁRPÁD – ZÁGONI ISTVÁN]. (Cluj-Kolozsvár: Lapkiadó és Nyomdai Műintézet, [1921]).

szerepkörei mellett (amelyek társadalmi-politikai síkon föderatív majd decentralizációs célkitűzésekkel és ezeknek megfeleltetett profilokkal, hangsúlyokkal bírtak) ezen újfajta erdélyi gondolat jelentősége elsődlegesen szépirodalmi és kulturális összehatásaiban mutatkozott meg, mely az utódállamok, azaz más elcsatolt magyar területek kulturális életében is (így a vajdasági vagy szlovenszkói irodalmi-szellemi élet megszervezősekor) példamutatónak bizonyult.³

Az Erdély latin megnevezésből származtatott elgondolás politológiai értelemben a régió érdekeinek érvényesítését tűzte ki célul, amelynek lényegét az adta, hogy Erdély földjén a történelem változásai, a földrajzi adottságok, a térség geográfiai zárt-sága és a jellegzetes táj együttes hatásában olyan unikális, autentikus és életformákat meghatározó lelkület formálódott ki, amely az évszázadok óta itt együtt élő népek mindegyikének sajátja, s amely minden mástól megkülönböztető egységbe is kapcsolhatja őket. A transzilvanizmus két világégés közti legismertebb, domináns formája e népek történelmi sorsközösségére épített, egymás emberi és szellemi értékei kölcsönös megbecsülésének tudatosítását maradéktalanul összegegyeztethetőnek vélte ki-ki nemzeti öntudatának és nyelvi-kulturális emlékeztének háborítatlan megőrzésével. Többes okból egy korábban életrevalónak bizonyuló, sőt prosperáló történelmi régió feltámasztásának a nyílt igényével lépett fel,⁴ amiben a liberális és az értékőrző történelmi szegmensek egyaránt helyet kaptak. Ezekben „egyetlen tér képzetét” terjesztették ki a Romániához került

³ Ehhez elsődlegesen járult hozzá az önszerveződés hatékony példája, amit elsődlegesen a Helikon néven ismertté vált szabad íróközösség valósított meg.

⁴ „A régi Magyarország nincs többé számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania, vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és van, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, *mert akartuk hinni*, hogy nincs és csak Magyarország van” [kiemelések az eredetiben]. Kós Károly, „Kiáltó szó Erdély, Bánság, Kőrösvidék [!] és Máramaros magyarságához!”, in KÓS – PAÁL – ZÁGONI, *Kiáltó Szó*, 1–5, 3.

többi területre is, melyeket Erdély fogalma „mint szinekdoché foglalt egybe.”⁵

A 20. század első éveiben, az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című vallomásában Ady Endre egy sor történelmi esemény felsorolásában előlegezte meg azt, amit a két világégés közötti transzilvanisták utóbb fejtettek ki és hangsúlyoztak, tudniillik, hogy Erdély szellemiségében jóval nyitottabb és történelménél fogva sokkal reálpolitikusabb is volt bizonyos időkben, mint Magyarország. „Erdély látott elsőnek mélyen be Európába” – írta Ady, s Fráter György példája kapcsán az egész régióra vonatkoztatva mondta: „tudta, hogy kell a törökkel bánni s távol tartani tarkónktól a simogató német kezét”. Ugyanitt sorolta fel Erdély történelmi tetteit s gyakori elsőségét, liberális és haladó szellemét, szoros európai kapcsolatait, nyitottságát, vallási toleranciáját és befogadó készségét a mindenkori Magyarország más régióival szemben.⁶ Nem véletlen, hogy a transzilvanizmus még a főhatalom-változás előtti egyik legfőbb műhelye, Szentimrei Jenő folyóirata, az *Új Erdély* 1918. januári első számának programadó írása is Ady említett cikke volt, később pedig ezt a nevekben, szellemi nagyságokban bővelkedő felsorolást választotta alapul Kós Károly is a húszas évek során jegyzett, *Erdély (Kultúr-történelmi vázlat)* című, önálló kötetként is megjelentetett munkájában. Kós történelmi, vallástörténelmi és kulturális momentumokon keresztül egészítette ki azt, amit Ady egykoron rövid publicisztikájában felvázolni igyekezett. Erdélyi föld,

⁵ Vö. VINCZE Ferenc, „Nemzetiesedő tér, térbeliesedő (irodalmi) történetek – a húszas-harmincas évek erdélyi magyar irodalma”, in VINCZE Ferenc, *Az átmen(t)et(t): Dsida. Szerzők, kiadások, értelmezések.* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2011), 23–24.

⁶ Vö. ADY Endre, „Ismeretlen Korvin-kódex margójára” [1905], in *Ady Endre összes prózai művei* 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó), 8; illetve SZABOLCSI József szerk., *Ady Endre összes prózai művei* (Arcanum Adatbázis Kft. – FolioNET Kft., 1999) <http://mek.oszk.hu/00500/00583/html/index.htm> (Hozzáférés: 2023. 07. 29.)

erdélyi sors és erdélyi psziché hármásában Kós úgy gondolkodott, hogy ekkorra mindez már elsődlegesen a magyar szellemi önvédelem autonómiaformákra aspiráló eszközévé is vált, hangsúlyozva, hogy a régió ezer esztendeje gazdaságilag is „egyéniséggé predestinált” területet jelent, hiszen az mindig is „küszöbök” volt „Európa kelete és nyugata között”.⁷ A kialakult 1920 utáni helyzetben az építészeti stílusjegyekben, illetve a folklórban is megfigyelhetőnek vélt jellegzeteségeknél fontosabb volt persze, hogy az új erdélyi gondolat mind Budapest politikai elvárásaival, mind Bukarest beolvasztó politikájával szemben hangsúlyosan szülőföld-centrikus maradt, ugyanakkor Kós követendő, pozitív példaként emlegette a múltbéli kiegyensúlyozó szerepköröket és tulajdonságokat. Hozzá hasonlóan a felélesztett-újjáfogalmazott eszmekör legfőbb reprezentánsai Erdély mindenkori szabadelvű történelmi hagyományait, szellemi nyitottságát, a vallási toleranciát és világnézeti türelmet, a megegyezésre törekvést emlegették fel⁸ a nacionalizmusok és a radikális nemzeti szemléletek helyett, mondván: Erdély prosperitása, egyáltalán fennmaradása csak ilyen okos réalpolitikával válhatott realitássá. „Nemzetek, vallások, világszemléletek, népi szokások, társadalmi osztályok és külső hatalmi érdekek bölcs és eszes kiegyensúlyozása – ez az, amit a történelemben erdélyiségnek mondunk.” – fogalmazott nyíltan Kuncz Aladár. Már csak emiatt is lényeges emlékeztetnünk azon állításra is, miszerint „nem ragadható meg a transzilvanizmus fogalma az »adottság« szintjén. [...] jelensége, a maga valóban bonyolult, ellentmondásos konkrétságában csakis a történeti szemlélet segítségével ragadható meg” – ahogyan Tóth Sándor még az

⁷ Lásd Kós Károly, *Erdély. (Kultúrtörténeti vázlat)* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh, 1929). A Szépművés kiadása után a magyarországi terjesztést a Genius, illetve a Révai Irodalmi Intézet nyomdája biztosította.

⁸ Természetesen e felélesztett múlt elsődlegesen konstrukció-voltában szemlélendő, mely sajátos, tudatos emlékezetpolitika része is, például Kósnál. Lásd ezzel kapcsolatban kötetünk Balázs Mihály által jegyzett tanulmányát.

1970-es években, Sárreți álnéven kényszerült mindezt leírni,⁹ hangsúlyozva egyúttal a folyamataiban is szükségszerű változásait, variánsait s különböző arcéleit is, ahhoz, hogy „ellentétes pólusok közt mozgó, alakuló folyamat voltát” érthetővé tegyünk. Az alábbiakban erre törekszem, afféle *rendhagyó bevezetőként* a kötetünkben tárgyalt értékes, sokszínű, különböző korokat és transzilvanizmusváltozatokat tárgyaló tanulmányokhoz.

1.

**TÖRTÉNETI KITEKINTÉS: ALAPVETÉSEKTŐL
EGY FELÉLESZTETT, KOMPLEX
FOGALOMKÖRIG**

Különböző korok erdélyiség-mozgalma, ahogyan az erdélyi öntudat és az esetleges lokálpatriotizmus is legalább részben függetlenítendő Trianontól, hiszen az valamilyen fokon a magyar államkeretek mellett, azzal párhuzamosan és azon belül is érvényesült már. Túl az önálló államiság történeti tényén (ezen belül politikai, közigazgatási és kulturális önállóságának gyakorlatán), vagyis azon, hogy a 16. századra – ahogyan Kulcsár Péter fogalmazott – Erdélyben kikristályosult, majd egy szövetségi politikai rendszerben stabil alkotmányos alapokra is helyezkedett az önállósult országrész a Fejedelemségek idején, ez a függetlenség csak okos külpolitikával volt biztosítható. „Európában egyedülálló politikai szerkezetként” egészen a 17. század végéig „ki kellett alakítani a törökhöz, a némethez és az elszakadt magyarsághoz fűződő viszonyt.”¹⁰ A török kor

⁹ TÓTH [SÁRRÉTI] Sándor, „A transzilvanizmus fogalmáról”, *Tiszatáj* 1 (1974): 57.

¹⁰ Mindez okos külpolitikával volt csak biztosítható: „ki kellett alakítani a törökhöz, a némethez és az elszakadt magyarsághoz fűződő viszonyt”. Lásd a szerző transzilvanizmus szócikkét a MAMŰL (*Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*) XII. kötetében. (Budapest: Balassi Kiadó, 2011) 133.

után, a dualizmus kora és főképp a kiegyezés, amit Ady is felpanaszolt 1908-ban, az Únió révén homogenizálta bizonyos fokig a két országot, s alárendelte Erdélyt – mely egykoron „magyar gyűjtőlencséje volt minden európai kulturális sugárnak” – a Monarchiának.

Az Únió megölte Erdélyt, habár 1867 után még sokáig, pár évtizedig, az erdélyi nyugtalan, csalafinta elme teret kapott politikában, irodalomban, tudományban. Most már nincs Erdély, s emléke sincs kézzel foghatóan [...] az az Erdély, amely enyhítő körülménye volt Magyarországnak, ahol Kazinczy Ferenc jól mulatott, nincs többé.¹¹

Kós 1912-ben a *Kalotaszeg* hasábjain viszont azt írta: „földrajzilag, történelmileg, sőt jogilag, s ami a legfontosabb, a köztudatban igenis van és lesz is, amíg csak meg nem változik a magyarországi és különösen a pesti közvélemény rólunk.”¹² Ady 1908 őszén a már megtörtént, Monarchián belüli magyar homogenizációt panaszolta, ebben a folyamatban az egykori önálló erő emlékként élt csak, ugyanakkor decentralizáló erővel kecsegtetett, Kós viszont már a Nagy Háború előtti években az egyenlőtlen bánásmódot róta fel, a mellőzöttséget és a politikai vakságot is az Erdélyben történő (nemzetiségi) törekvésekkel szemben, miközben a helyi, regionális köztudatra és hagyományokra apellált. E köztudat a társadalmi asszimilációnak is sajátos színezetet adott. Dózsa Endre kolozsvári költő, a Deák Ferenc-féle politika híve az *Erdélyi Lapok* hasábjain 1910-ben jegyezte le: „Éppen a transzylvanizmus hagyományai alapján akarjuk keresni azokat az érzelmi momentumokat, amelyek az egymással társalkodó fajokból egységes, egyet értő, egy irányt, egy célt követő és egyként magyar nemzetet

¹¹ Vö. ADY Endre, „A Holnap”, *Nagyváradai Napló*, 1908. szept. 29., 3.

¹² [SK], „Erdély és a pesti közvélemény”, *Kalotaszeg*, 2. sz. (1912): 1–5.; 3. sz. (1912): 1–5.; 4. sz. (1912): 1–5. [Az idézet az 1912/2. lapszámból való]

alkotni képesek”.¹³ Ez az erdélyiség a polgáriasított *hungarus*-eszmének egy modernebb, koncepcionális lenyomataként is felfogható volt a dualizmus utolsó évtizedében. A folyamatok azonban hamarosan más irányt vettek. Az 1920-as békediktátum idejére az elcsatolt 103 ezer négyzetkilométernyi terület lakosságának – anyanyelvi megoszlás alapján – 54 százaléka volt román, 32 magyar, 11 pedig német.

A *Kiáltó szó* megjelenésétől az egykori, történelmi transzilvanizmus hangsúlyos újjáértelmezése, aktualizálása és további célokkal való kiegészítése történik tehát, melynek lényegi vonása mindazonáltal óhatatlanul a multietnikusság marad, a gondolatot támogató értelmiségiek és politikai szereplők bizonyos fokú (területi és más) autonómiát igyekeznek szerezni az immáron Bukarest felől érkező erős centralizáció és homogenizáció ellensúlyozása érdekében. Ezen belül viszont az új erdélyiség-gondolat az önszerveződő értelmiségi közösségek etikai modelljévé is válik. A bezárkózás, a passzivitás, az együtt nem működés kezdeti, letargikus évei (főleg 1918-1921) után cselekvő, önmentő kollektív programot hirdetnek, olyan új helyzetet vázolnak, amit a románok és a szászok irányába történő hídépítés őszinte szándéka követ – konkrét politikai, társadalmi, gazdasági önrendelkezési projektként. Az erdélyiség-eszme ekkori, megújult változatának a képviselői őszintén bíztak a nemzetek közötti közeledés lehetőségeiben, s ennek eredőjét magában a régióban s annak realitásaiban jelölték meg. Saját nemzetársaik felé meggyőződéssel hirdették (visszafelé, ám konkrét jövőképet is építve), hogy az egyazon szülőföld különböző etnikumú, felekezetű, eltérő nyelvi és közösségi jellemzőkkel, nagyrészt más kulturális hagyományokkal

¹³ Dózsa a politikai versus nyelvi nemzetnek Eötvös József által kiemelt ellentétpárjaiból természetesen nem az utóbbira, bármilyen nyelvi-nemzeti asszimilációra utalt, hanem a politikai nemzetet hangsúlyozta, amit az 1868-as ismert törvényben is leírtak. Vö. DÓZSA Endre, „Transsilvanizmus”, *Erdélyi Lapok*, 1910. január 15., 89–91.

rendelkező lakóinak a múltbeli sérelmek ellenére is több lehet a közös dolga (összeérő hagyománya, szülőföldre való kötődése, történelme stb.), mint elválasztó különbsége. Ez alapján pedig lehetségessé válhat egy közös erdélyi jövőre vonatkozó elkötelezettség is.

Az új, poszt-trianoni transzilvanizmus programjának alapjait az első években nem a politikai életben nehezebben magukra találó helyi magyar városvezetők (vagy helyettesek) és a későbbi politikusok, hanem a publicisták és tollforgatók kezdték lerakni. A legtöbb erdélyi értelmiségi a húszas évek derekára ezt a cselekvő, progresszív erdélyi gondolatot a magáénak vallotta. Irodalmi és publicisztikai vetületei hátterében – melyek a kor legfontosabb médiumainak számítottak – olyan újfajta humanista elképzelés is meghúzódott, amely egyrészt megfelelt a világháborús értékzavar után az újklasszicista szellemi irányzatoknak, az egykor megcsúfolt értékek után valami megbízható érték előkeresésének, olyan újnak, melyben mégis „az egész múlt benn foglaltatik”. Babits 1925-ös jól ismert értekezésében írta, hogy:

az írónak választania kell idő és örökkévalóság, korszerű mondanivalók és örök emberi közt: a kompromisszum mindinkább lehetetlen. [...] alkotásokba menekülünk, melyeknek igazsága mélyebb, mint a Kor változó igazságai.¹⁴

Ebben eredendően autentikus, a világpolitika által teljesen megromlott helyi kisvilágokat, ősbib kötelekeket kívánt felmutatni, másokat legalábbis, mint a 19. századtól megerősödő nacionalizmusok, melyek a kor komplex, sokrétű európai válságait okozták. Másrészt az erdélyiség kérdése – értékpreferenciák és eszmények tekintetében – a megképzett régióban kicsiben egy

¹⁴ BABITS Mihály, „Új klasszicizmus felé”, *Nyugat* 18 (1925), illetve BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok I-II.*, sajtó alá rend., utószó, jegyz. BELIA György, (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 78.

egész Közép-Európa-gondolatot, „keleti Svájc”-ot kívánt megvalósítani, vagyis benne rejtett egy olyan társadalmi-közigazgatási keret megteremtésének a lehetősége is, amely évtizedekkel előre vetítette akár egy Duna-menti, vagy páneurópai demokratikus együttműködés transznacionális szellemiségét. Kítűzött céljai ezért a legjobb európai hagyományokkal való mindenkori szinkronitást, a bezárkózás és sérelempolitika helyett a nyitottságot, a provincializmus helyett a világirodalmi és művészeti távlatot (s persze az ehhez szükséges kritikai rangot és szigorú minőségszmenyt) hirdették, miközben a saját lokális, autentikus értékek felkutatását, megmutatását tűzték ki célul a primer irodalmi-művészeti életben. Ez a szegmens (tehát az íróké, publicistáké, pedagógusoké, képzőművészeké, színházi embereké, teológusoké stb.) keresett elsőként hidakat a társnemzetek s az új többségi románság értelmisége felé.¹⁵ A transzilvanizmust az 1920-as évek derekára mindennél erőteljesebben áthatotta a kisebbségbe került (magyar s más) helyi közösségek iránti felelősség, a napi egyéni áldozathozatal vállalása és tisztelete (az egyszerű asszimiláció lehetősége vagy az elvándorlás helyett), ezáltal „belpolitikájában”, saját magyar közösségének megfogalmazott üzeneteiben egy újfajta erkölcsiséget, közösségi ethoszt fogalmazott meg, illetve ennek érdekében is a pillanatnyi ideológiai székértábor-érdekeken való fölülemelkedést sürgette. Ennek Bánffy, Kós, Kuncz, Makkai, de részben már Reményik esetében is óhatatlan részévé vált a múltat tekintve az erőteljes nemzeti önkritika, elsődlegesen Széchenyi és Ady örökségének szellemében. A „program” azonban érthetően nem volt készen

¹⁵ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az 1920-as évek során az olyan karizmatikus polgármesterek, mint például Bernády György Marosvásárhelyen, vagy akár általánosan az Országos Magyar Párt vezetői (Ugron István és Bethlen György) ne tettek volna hasonló lépéseket, s hogy később az elenzéki szász-magyar blokk kialakításának kísérlete, aztán a csucsai paktum ne számítana. Itt csupán az első kéznyújtásokra, kiütkeresésekre utalunk. A politikai lehetőségekről lásd: GYÖRGY Béla, *A romániai Országos Magyar Párt története 1922–1938*, Múltunk könyvek (Csíkszereda, Pro-Print, 2017).

adott. Nem is állt mögötte a húszas évek elején konkrét szervezet, intézmény, leginkább az erdélyi értelmiség helyzetfelismerése és cselekedni akarása formálta és alakította az első évtizedben.

Az elképzelés hirdetőinek a mondandója annyiban talán időszerűtlennek volt mondható, hogy belső (saját közösségének szóló) üzenete mellett „külpolitikájában” az erdélyi társnemzetek közti végső megbékélést és toleranciát, nemzeti önkritikát, egy újfajta humanizmust és regionális minőség-esszményt olyan pillanatban hirdetett, amikor a magyarság körül élő más Kárpát-medencei népek javarészt épp saját, hőn áhított nemzeti mivoltukban triumfáltak. A Nagy Háborút, forradalmakat, Trianont és egyéb kataklizmákat követő általános elégedetlenségben az (utóbb sokak szerint naiv, mások szerint inkább korát megelőző) alap gondolatból a húszas évek folyamán a régió magyar ajkú közösségének tulajdonképpen valamennyi életszintjét meghatározó eszmevilág bontakozott ki, s bár igen sok irányból bírálat érte, annak befogadó jellege miatt nem vált sem egyeduralkodóvá, sem homogénné. Leginkább több más eszmei, politikai és irodalmi/kulturális szándék összeérésében egyfajta vezéreszmeként létezett.¹⁶ Ennek értelmében Erdély egykori hagyományaiból keresett elő egy olyan szuverén entitást, amely egyediségét részben a románsággal és százsággal való produktívnak remélt (jószerint sikertelen) kooperációval, részben a csonka-Magyarországtól eltérő, de az összmagyar kultúrában gyökerező és azt gazdagító produktumokkal igyekezett megvalósítani. Ez persze kényszerpályát is jelentett a főhatalomváltás következtében felszámolt korábbi intézményrendszere okán is, hiszen szinte kizárólagos médiuma a sajtó lett, legfőbb megnyilatkozási formája pedig a szépirodalom maradt.

¹⁶ Lásd erről Szász László különböző írásait és Bánffy-monográfiáját – Szász László, *Bánffy Miklós. Az erdélyi szellem arisztokratája*, (Budapest: MMA Kiadó, 2020), illetve kötetünkben közölt tanulmányát.

A kialakult történelmi helyzetben az irodalom ezért is, óhatatlanul többet jelentett esztétikai tapasztalásnál. Ahogyan Szerb Antal írta: az irodalom Erdélyben egyúttal „közösségi önvédelem” is ezen években, amit már a húszas évek irodalmi és publicisztikai vitái is igazoltak. Miközben a „fogatlan l'art pour l'art”-tól való távolodás Európa-szerte érezhető tendencia lett,¹⁷ az elcsatolt területeken – a magyar politikai érdekképviselő hiányából, később pedig erőteljesen korlátozott érdekvérvényesítő helyzetéből fakadóan – a szépirodalom új, kényszerűen kiterjesztett szerepköreiről, vállalt többletfeladatairól, képviselőtelvéről¹⁸ természetes módon beszéltek. A húszas években aztán „sehol annyi vita nem folyt az irodalom célja, lényege, szerepe, helyzete” s ezek tisztázása körül, mint az új erdélyi magyar irodalomban,¹⁹ ahol a napisajtó és a szépírók kényszerűen többszörös terheket is a vállalkra vettek.²⁰

¹⁷ SZERB Antal, „Könyvek és ifjúság elégiája”, *Nyugat* 10 (1938), illetve SZERB Antal, *Gondolatok a könyvtárban*, (Budapest: Magvető Kiadó, 1981), 678.

¹⁸ „Erdélyben a magyar irodalom: önvédelem, rászabaduló külső erők, vagy fejüket belülről felütő megkísértések ellen. Innen van, hogy a magyar irodalom erdélyi megnyilatkozásainak [...] törvénytiszabó nagy többsége tendenciás. [...] Az irodalom így nem felszíne az erdélyi életnek, nem könnyű szórakozás után kapdosó kezek számára készült vásári holmi, hanem keresztmetszete, kivetítődése, megjelenési formája és harci eszköze egyben ennek a hegyek közé zárt világnak. *A szép csak egyik eleme, de nem lényege* annak, ami irodalmi formában követel meghallgatást magának Erdélyben”. [kiemelések tőlem, B. L.] SZENTIMREI Jenő, „Erdély tízéves magyar irodalma”, *Nyugat*, 7. sz. (1930): 537.

¹⁹ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, (Budapest: Magvető Kiadó, 1991), 504.

²⁰ Ligeti Ernő s Hegedűs Nándor is azt panaszolja, hogy a kisebbségbe került magyar tollforgatókra, publicistákra elviselhetetlen terhek neheztedek az első években. Hegedűs Nándor 1921-ben a kolozsvári *Napkelet* „Mit kell tennünk erdélyieknek 1922-ben?” – körkérdésre sarkos, azonnali választ adott: a jövő teendője elsődlegesen az, hogy „a magyar társadalom vegye át azt a felelőséget, amit ma 30-40 újságíró visel.”

A transzilvanizmus irodalmi-művészeti jelentkezésének ilyen formában sem lehetett egzakt definíciója (illetve bizonyos cenzurális okok miatt hivatalosan felvállalható programja sem).²¹ Első komolyabb intézményei a program-szerű megfogalmazásra az évtized derekára jöttek csak létre.²² A transzilvanizmus szépirodalmi vetületei esetében viszont a fogalom használói tulajdonképpen a maguk önálló véleményét és érzésvilágát is mindig beleöntötték a tág gondolatkör vélt öntőedényébe.²³ Bizonyos alapvetésekben meggyeztek, szellemi autonómiaformákat hirdettek, s általánosan az egyes nyelveket meghaladó, lokális, regionális identitásformáknak a stabil, kikezdhetetlen elemeit keresték. Mindez magyar szempontból hangsúlyozottan is érthető volt. Az 1920 utáni általános veszteség-narratívában az, hogy a szülőföld, a táj és a történelmi múlt nem változik, tehát *elvehetetlen*, a magyar olvasóközönség szemében alapvető lelki-erkölcsi-szellemi erőforrásnak bizonyult. „Minket a hűség Krisztus-szege tart” – írta emlékezetes sorokkal Áprily. „...ha ez a föld megmaradt, szikláinknak és hegyeinknek építményeiben semmi sem változott, ha vizeink tovább folynak, erdőink tovább zúgnak, a pásztor továbbra is legetetni viszi juhait, akkor nekünk is tovább kell élnünk, mert ez a föld és

²¹ Annak, hogy többnyire költői lelkesültséggel beszéltek róla s nem tudományos egzaktssággal, többek mellett az is oka volt, hogy az említett, száz esztendővel ezelőtti formáját valamiképpen hirdető, felkaroló, támogató erdélyi egyházaknak és intézményeknek (melyek sok esetben maguk is épp ezen erdélyiség-gondolat támogatására alakultak) óvakodniuk kellett a politikai cenzúra korabeli erőteljes formáitól. Ahogyan K. Lengyel Zsolt írja: A transzilvanizmus „hajlama a képszerűsége nem logikai hiányosságait, hanem a hatósági cenzúra szorítását és a téma kényességéből eredő taktikus önburkolást bizonyítja.” Vö. K. LENGYEL Zsolt, *Haza és szülőföld*. (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2022).

²² Tulajdonképpen az Erdélyi Szépművés Céh 1924-es létrehozása, majd 1926-tól a Helikon íróközösségnek és két évvel később elindított folyóiratának volt ebben kiemelt szerepe.

²³ POMOGÁTS Béla, *A transzilvanizmus*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 204.

mi egyek vagyunk” – tudatosította Kuncz.²⁴ A morális oldalain túl a transzilvanizmus „esztétikai megjelenítése” mindenesetre „teljesen mást jelentett a »helikoni triász« [...] verseiben, mint Kós Károly regényeiben vagy Tamási novelláiban”.²⁵ „Parttalansága azzal is magyarázható, hogy a helikoni irodalom esztétikájában (bár bizonyos politikai vagy radikálisabb társadalmi tartalmakat elhárított) meglehetősen nyitott volt, sokféle irányzatot fogadott magába”.²⁶ Propagátorai így egyértelmű lelkesültséggel, ámde csekélyebb fogalmi egzaktussággal beszéltek róla, miközben bizonygatniuk kellett – utóbb több irányba is – állításaik tartalmait és szándékát, azt az értékpreferenciát, amely egy virtuális Közép-Európa-gondolatot kívánt Erdély példája révén megteremteni, elfogadtatni és foganatosítani.

2.

A HÚSZAS ÉVEK: VITÁK, FOGALOMTISZTÁZÁSOK ÉS ERDÉLY SZELLEMI POTENCIÁLJA

A húszas évek közepe lényegében a transzilvanizmus csatája, arról folyik ekkor a disputa, hogy [...] miként kell értelmezni ezt az új fogalmat. Mindenki transzilvanista ekkor a maga módján, a konzervatívok a megőrzést, a modernnek a tolerancia és az együttélés szellemét hangsúlyozzák, a székely csoport a hegyi emberek sajátos lelkületét és így tovább. Ezekben a Helikoni íróközösség létrejöttét közvetlenül megelőző években találkozhatunk klerikális, konzervatív, modern, radikális

²⁴ KUNCZ Aladár, „Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában”, *Nyugat* (1928): 2: 505. – a szöveg megjelent továbbá: *Erdélyi Szépmíves Céh kalendáriuma 1929* (Cluj-Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1929), 39.

²⁵ Lásd VALLASEK Júlia, „A lehetetlen kísértése, avagy hogyan (ne) vitatkozzunk az irodalomról”, *Helikon* (Kolozsvár), 1. sz. (2015): 5-6.

²⁶ Lásd a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* megfelelő szócikkét.

transzilvanizmussal, majd ezekből alakul ki az a heterogén eszmeiség, mely mérsékelt modernségével és liberalizmusával mintegy két évtizedig uralja a romániai magyar irodalmat és általában a szellemi életet.²⁷

A kérdésre, hogy mi adta mindennek szellemi potenciálját és hátterét, összetett válasz adható.

Az úgynevezett „utódállamokban” eleve más-más módon indult fejlődésnek az irodalmi/szellemi élet. Minden elcsatolt országrész szellemi élete sokáig meglehetősen reménytelennek tetszett, e régiók korábban egyértelműen Budapestre figyeltek, csak elszórtan akadtak számottevő decentralizációs törekvések, az új helyzetben pedig az alapvető intézmények hiányoztak. Erdélyt több tekintetben más helyzet jellemezte, mint a felvidéki vagy vajdasági magyar kisebbségi helyzetet. E területnek voltak regionális és történelmi sajátosságai, a helyi kollektív identitás fejlettségi foka, és az államalapításig visszavezethető történelmi múlt valós regionális öntudatot, egyfajta „ország tudatot” is jelentett, s a magyarok nagyobb lélekszámából adódóan bőséges szellemi erőtartalékokkal is rendelkezett. A történelem folyamán Erdély önálló államként is létezett, virágzott a fejedelemségek korában, s volt idő, amikor jórészt ez az országrész biztosította a teljes magyarság nyelvi, szellemi, vallási és kulturális identitásának a megőrzését. Abszolút kivételt az elcsatolt területek közül persze 1920 után Erdély sem jelentett: itt is alapvető problémát okozott az első évek elvándorlási hulláma, az intézmények (köztük az egykori kolozsvári egyetem) égető hiánya, a korábbi irodalmi fórumok és könyvkiadók megszűnése, az erőteljes román cenzúra és az új, többségi állam részéről a szubvenciók tudatos megszüntetése, elsorvasztása. Ezért is olyan cselekvési programot kellett kialakítani (részben feltámasztani), ami

²⁷ Vö. Kovács János: *Aradi kék lovasok*. [Bevezető tanulmány] in *Periszkop 1925-26 Antológia* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979), 5–58.

a kollektív traumát mérsékli, ugyanakkor célt ad a töredék-társadalmi státusból adódó nehézségek hosszabb távú leküzdéséhez. E folyamatban kiemelten fontos sajátosságnak tekinthető, hogy a repatriálók mellett Erdélyben szép számmal hazatelepülőkről is beszélhetünk, akik a kisebbségi magyar szellemi élet új, méltó kereteinek megteremtésére ösztönözték a maradókat. Ha végignézzük, hogy kik, milyen világlátott értelmiségiek álltak e kitűzött célok mögé a korban, s támogatták ezen kezdeményezéseket, könnyen beláthatóvá válik, hogy a transzilvanista eszmeiség prominensei nem légből kapott álmokat kergettek, s egyáltalán nem gondolták lehetetlennek a helyi művelődés értékeinek és egy európeér minőségeszménynek a korabeli összeegyeztethetőségét.

Az irodalmi munkássága mellett a parlamenti képviselőségét is megtapasztalt Benedek Elek még 1921-ben, a világpolgár, de francia internálótáborot is megjárt, megrögzött humanista Kuncz Aladár 1923-ban, a korábbi külügyminiszter és reneszánsz alkotó Bánffy Miklós gróf pedig 1926-ban tért haza. Utóbbi kettő a megalakuló helikoni tömörülés élére került. Hozájuk csatlakozott az amerikai édesanyától született, fiatal Kemény János báró, aki 1921-től Bécsben tanult, s került kapcsolatba az emigráns magyar értelmiségiekkel, s aki skót-görög származású feleségével invitálja majd 1926-tól nyaranta marosvécsi kastélyába a legjobb tollú erdélyi szerzőket. Mellettük a New Yorkból hazatérő székely Tamási Áron, az egykor Svájcban tanuló nagyváradi Tabéry Géza, a német és francia felmenőkkel is bíró, temesvári születésű író-építész, közösségszervező Kós Károly, akárcsak a fiatal református püspök és szépíró Makkai Sándor, az „urbánus transzilvanista” Ligeti Ernő vagy a sajtóélet egyik doyen-jének számító, Adyt s Juhász Gyulát is jól ismerő Hegedűs Nándor. Mindannyian világlátott, klasszikus műveltségű európeér gondolkodók! Mellettük számosan (Berde Mária, Karácsony Benő, Molter Károly, Olosz Lajos stb.) kettős vagy többes kisebbségi helyzetből (nőként,

asszimilált zsidóként, svábként stb.) tekintenek a jövőbe. Más művészeti területekről szintén említhető lenne egy sor más ragyogó elme, akik tevékenyen részt vállaltak ez idő tájt az új magyar intézmények kialakításában, régiek megőrzésében: így a szintén hazatérést választó, Erdélyben képzőművészeti iskolát alapító Szolnay Sándor, aki 1929-ben Kós Károllyal közösen hozza létre a Barabás Miklós Céhet, vagy akár az avantgárd művészet európai rangú mestere, a brassói Mattis Teutsch János. Színházi területen Janovics Jenő színházigazgató, aki 1920 után új otthont teremtett a kolozsvári „kilakoltatott” magyar színháznak, s aki „a magyar Pathé”-ként vonult be a történelembe, miután korábban helyi mozgóképszínházával és filmstúdiójával a teljes korszak művészi igényű filmjártásában megkerülhetetlen szerepet játszott. A szellemi-lelki élet egyéniségei közül Márton Áron gyulafehérvári püspököt, Tavaszgy Sándor kolozsvári teológiaprofesszort éppúgy említhetjük, mint mecénási, intézményteremtői szerepkörökben Bánffy és Kemény Jánost, akik színházi tevékenységük mellett az erdélyi magyar színházi élet nemes hagyományainak megfelelően annak további felvirágoztatásában is kiemelkedő szerepet játszottak.

A felsoroltak mindannyian elkötelezettjei lettek egyfajta predesztinált, mintaszerű erdélyiségnek, kiépülő Közép-Európai demokráciának, s az új erdélyi író- és művészgeneráció azon tagjait nevelik, akik nemzetük értelmiségét saját felelősségükre is figyelmeztetik, ugyanakkor hisznek saját szakmaikon belül a nemzetközi tájékozódás mindenkori szükségességében. A későbbi helikonisták részéről ezért is lett elsődlegesen fontos a kooperáció más kisebbségekkel, így az erdélyi szász értelmiség legjavával. A kapcsolat a *Klingsor* című, 1924-ben alakult erdélyi szász irodalmi folyóirattal kezdetben szoros alkotói viszonyt jelent, egyfelől a meghirdetett progresszív erdélyiség okán, másfelől azért is, mert a lap az erdélyi modern német polgári irodalom

legjelentősebb fóruma volt. Az együttműködés a húszas évek második felében és a harmincas első éveiben konkrét irodalmi estek sorozatában, illetve termékeny fordítási programokban is megtestesült.²⁸ A húszas évek transzilvanistáinak, bár többségük esetén nyilvánvaló volt az esztétikai elvek primátusa, e mellett a *kor és a helyzet* realitásait is mérlegelniük kellett. Az erdélyi irodalom határait például ennek megfelelően tágan és egyénien értelmezték. Többnyire a *Nyugat* első nemzedékének esztétizmusával és lehetőleg egy szigorú kritikai mérce elvárásaival, européer kitekintéssel, a regionalitásban többleterőt, megismertetendő értéket hangsúlyozva léptek föl, de az írói feladatelveket és egy sajátos, magasabb rendű erkölcsiség kérdésköreit is mindvégig a központi diskurzusok témájává tették.

Jelentős volt továbbá az Erdélybe emigráló baloldali értelmiségiek száma is – köztük Gaál Gábor, Franyó Zoltán, Kádár Imre s mások²⁹ –, akik szintén erőteljesen meghatározták a korszak helyi (és összmagyar) irodalmi-szellemi életét. Nekik is köszönhető, hogy a húszas évek erdélyi folyóirat-irodalmának alapvetően progresszív arculata alakult ki. Az új főhatalom alá került terület komoly szellemi potenciállal bírt tehát e mostoha időkben is, messze komolyabban, mint más elcsatolt területek, az évtized derekától a kulturális életben e nyíltan baloldali vagy polgári radikális értelmiségi réteg által is biztosítottnak tűnt a kritikai színvonalcsökkenés reményteljes áthidalása, mely több elszakított területen az első időszakban óhatatlanul felbukkant, illetve megvalósíthatónak az a véleménypluralizmus, amely egy egészséges irodalmi, színházi

²⁸ Merőben más történelmi helyzetet eredményezett ugyanakkor az 1930-as évtized világpolitikai és gazdasági válságokkal sújtott, terhelt időszaka. Az 1930-as évek első harmada – többes okból – már sajnálatosan e kapcsolatok elszatnyulásának ideje. Közrejátszott mindenesetre ebben az, hogy az új évtizedben Heinrich Zillich, a lap főszerkesztője a német birodalmi eszme vonzáskörébe került.

²⁹ Például a csehszlovákiai kitiltása után hazatérő Balogh Edgár is.

és kritikai élethez elengedhetetlen. Dienes László akárcsak Gaál Gábor persze csak addig gondolta jogosultnak a húszas évek újjálesztett erdélyi gondolatát, amíg az (olvasatuk szerint) nem jelent elzárkózást az általános emberi értékek és legfőképp az osztályharc elől.³⁰ „Szabad-e európai szemmel nézni az erdélyi irodalom palántáit?”³¹ A válasz nem késett sokáig, a kérdésre Paál Árpád, a *Napkelet* egykori főszerkesztője felelt: „Az erdélyiség nem helyrajzi fogalom és nem lokálpatrióta tünet, hanem nagy dolgoknak kicsi területen való szintetizáló akarata.”³² Ligeti Ernő ugyanekkor, már 1924-ben is azt fejtegette, hogy az erdélyiség helyben a nemzetköziséget szolgálja, és a transzilvanizmus európaivá kívánja tenni Erdélyt.

A mi lokálpatriotizmusunk: törődnünk kell az erdélyi jövővel, mert helyettünk senki sem végzi el ezt a munkát [...] A mi transzilvanizmusunk: szűk kis területünkön megállva az európai szellemnek legyünk diplomáciai attaséi.³³

Az álláspontok összeegyeztethetőnek tűntek a húszas évek derekán, akkor is, ha az általuk szentesített későbbi gyakorlatok nem egy ízben más tényállást mutattak.

Az 1926-ban szabad írói csoportosulásként megalakult Helikon-kör szellemi vezetői egységesíteni tudták az erdélyi íróértelmiség különféle ízlésbeli és világnézeti csoportjait: reformkonzervatívokat, népi demokratákat és liberálisokat, polgáriakat és radikálisokat. A helikonisták aktívan vettek részt az Erdélyi Irodalmi Társaság újjálesztésében, a magyar

³⁰ „De mihelyt a helyi érdekek túlbecsülése oly magas lesz, hogy nem látszanak rajta keresztül az általános emberi kultúra nagy fároszai, a lokálpatriotizmus megállást, zsidbadást, elposványosodást jelent.” Vö. DIENES László, „Lokálpatriotizmus”, *Keleti Újság*, 1924. márc. 21.

³¹ Uo.

³² PAÁL Árpád, „Hozzászólás”, *Keleti Újság*, 1924. márc. 22.

³³ LIGETI Ernő, „Erdélyiség a nemzetköziségért”, *Keleti Újság*, 1924. márc. 29.

tudományosság fórumai mellett a színházi élet és a népkönyvtárak, valamint az akadémiaszerű Helikon-líceumok megszervezésében, segítettek gyakorlati pályázatok kiírásában. Lapjuknak, az 1928-tól 1944-ig létező *Erdélyi Helikon*nak beköszöntő írásában Áprily Lajos emlékezetesen úgy fogalmazott, fórumuk: „Az élet szava szeretne lenni s nem a halálraítélt féllendületé.” A lap (és az íróközösség) erdélyisége ugyanakkor: „világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provinciálizmus.” E túlságosan is sokat idézett sorokon túl arra is érdemes emlékeztetni, hogy Áprily azt is hangsúlyozta, hogy az *Erdélyi Helikon* maga is „tisztáz és vitatkozik” még saját jelzőjével, vagyis „az »erdélyi« szóval, mert öntudatát és rendeltetését védelmezi, de arra is megvan az ereje, hogy visszavonuljon a tartalmi szépségek mélyebb vonalára. Ebben egy Stefan George verscsokor a mintaképe, mely az ősz lelkét úgy tudja megidézni borzongató művészzel, hogy egyszer sem mondja ki a lírai értékében megfakult szót: ősz.”³⁴

A szerkesztést egy évvel később tőle átvevő Kuncz ugyanitt a programírásként közölt, *Tíz év* című esszéjében azt vallotta, hogy a kisebbségi magyar irodalom „regionális jellege mellett is már történelmi rendeltetésénél fogva sem veszítheti el kapcsolatait az általános magyar és az európai irodalmakkal.”³⁵ A püspökként és szépíróként is megbecsülésnek örvendő Maklari Sándor ehhez hasonló gondolatokkal erősítette meg az indulás eredeti szándékát, vagyis a kisebbségek számára

³⁴ Lásd az *Erdélyi Helikon* legelső számát (1928). A lapban Babbitstól Déry Tiborig számos korabeli nagyság publikált, a lap éppúgy közölt fontos tanulmányokat az európai irodalom jövőjéről, mint alapvető tanulmányt Németh László tollából Szabó Dezső írásművészetéről, s indított állandó szemle-rovatot a nyugat-európai kisebbségi irodalmak helyzetéről Kuncz Aladár révén.

³⁵ KUNCZ Aladár, „Tíz év”, *Erdélyi Helikon* 1 (1928): 2–5, illetve KUNCZ Aladár, *Kritikák, portrék, tanulmányok II. 1923–1931*; KUNCZ Aladár, *Összegyűjtött Munkái VI.* szerk., szöveget gond. FILEP Tamás Gusztáv és JUHÁSZ Andreea (Kolozsvár–Budapest: Kriterion Könyvkiadó–OSZK, 2019), 260. [a sorozat a továbbiakban: KAÖM]

felértékelt kultúráképet, a szellemi kitekintések szükségszerűségét (esetleges elzárkózásban pedig a közvetett halálraitéltséget), mellettük viszont egy magasabb rendű erkölcsi értékrendet is hangsúlyozott, mint az erdélyi gondolat sajátját.³⁶ Az e mögött meghúzódó etikai magatartás ugyanis éppolyan hangsúlyos jeggyé lett, mint a regionalitás és az erdélyi öntudat az új, transzilvanista koncepcióban. Mindez elsődlegesen kisebbség és többség viszonyában, illetve egyén és közösség kölcsönös felelősségtudatában érvényesült, s mindenképp egyetemes emberi és keresztény értékekre irányította a figyelmet. A fokozatosan teret nyerő, minőségi művekkel jelentkező irodalomszegmensben a húszas évektől érezhető erőteljes etika mögött Babits szerint is eleve két dolog állott:

a *transzylvanizmus* [...]: egy emelkedett, egységes világnézet mely minden író-többé-kevésbé lelkesít, s tülemler a pártok törtetésén éppúgy, mint az egyén céltalanságán. És a *szabadság*. Az a nagyobb irodalmi és eszmei szabadság amit ez a világnézet jelent.³⁷

Schöpflin pár évvel később ugyanerre a szabadság-faktorra utalva mondta, hogy Erdélyben, „bizonyos felszabadulás is állott be, felszabadulás az alól a nyomás alól, amelyet nálunk [ti. Budapesten – B. L.] a hivatalos hatalom és a reá támaszkodó társadalmi hatalmak az új irodalom ellen alkalmaztak.

³⁶ „Az Európa-szerte elszórt sokmilliónyi kisebbség mindenütt kettős feladat elé állított. [...] Politikai önállóság és hatalom hiányában önfenntarthatásának egyetlen útja a kultúra, a saját nemzeti tradíciókon nyugvó, de adott viszonyaihoz képest önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet, másrészt be kell látnia azt is, hogy ez a kultúra nem lehet elzárkózó és elszűkülő, tehát halálraitélt [...] hanem mindenütt egyetemesebb, a humánus örök magaslatait jobban megközelítő és mélyebben emberi kultúra kell hogy legyen.” Vö. MAKKAI Sándor, *Közönség és irodalom*, in MAKKAI Sándor, *A mi útunk* (Cluj-Kolozsvár: Ifjú Erdély, 1929), 227.

³⁷ BABITS Mihály, „Transzylvanizmus. Tabéry Géza – Emlékkönyv” *Nyugat* 21 (1931): 2: 480–482., 482. [kiemelés az eredetiben]

A konzervatív erők lecsökkenése, majdnem teljes megsemmisülése, ami együtt járt az állami hatalomnak idegen kezekbe való jutásával, szabadjára engedte a haladó szellemet.³⁸ A Kuncz által *erkölcsi testület*nek mondott írócsoportosulást, az erdélyi Helikont, melynek szelleme „mindenekelőtt demokratikus és szabadelvű”,³⁹ intézményesülése, látványos sikerei idején, a húszas évek végén épp ezért több vád is éri budapesti konzervatív körökből. Az első Ady költészetének és a modernségnek mint örökségnek „túlzó” felvállalása miatt, Makkai Sándor Ady-könyve (*Magyar fa sorsa*, 1927) kapcsán, a második már egyenesen a vélt „szakadárság” okán, Ravasz László ismert, polemizáló cikke révén.⁴⁰ A vádak persze minden irányból érkeztek ekkortól.

³⁸ SCHÖPFLIN Aladár, „Erdélyi irodalom”, *Nyugat*, 2 (1934): 109–110.

³⁹ „Hogy ki milyen vallást követ, ki milyen világnézet szerint látja megoldhatónak a szociális bajokat? Avant tout – la littérature! Mindenekelőtt az irodalom!” – vallotta Kuncz. Lásd: *Erdélyi Helikon* 7 (1929): 487–492., illetve KAÖM VI., 308.

⁴⁰ RAVASZ László cikke (*Irodalmi schizma*) kettészakadó magyar irodalmat vizionált: a cikk első ízben a *Könyvbarátok Lapja* 1 (1928)-as számában jelent meg, a polémia alatt viszont azt újraközölte a kolozsvári *Keleti Újság*, 1928. július 29-i száma is. A vita ezt követően az *Erdélyi Helikon* hasábjain folytatódott, ahol Benedek Elektől Reményik Sándorig minden erdélyi szerző visszautasította a légből kapott vádakat. Utóbbi többek között azt írta: „mi itt két forrásból merítettünk, mióta a történelem óriási árnyékában nőni és virágozni próbálunk. Egyik forrásuk kétségtelenül a huszadik század új magyar irodalma, az összeomlás előtti Magyarország nagy szellemi termelése. Ennek kiváló reprezentánsai nagy részben ma is működnek a mai Magyarországon: az Ady-generáció tagjai. Schizma volt-e az ő forradalmuk? Ha schizma volt: nekünk is vállalnunk kell a szakadárságot, mert tudatosan, vagy öntudatlanul, de bizonyos, hogy sokat tanultunk tőlük. Csakhogy mi itt nem tartjuk azt a forradalmat lényegében tradíció-ellenesnek s főképp nem tartjuk lázadásnak a magyar nemzeti szellem ellen. [...] másik kútfőnk a saját életünk, részben az ősi erdélyi múlt, részben jelen viszonyaink különössége. Mind a kettőben éppen elég édes és keserű megtermékenyítő erő rejlik, de egyik sem alkalmas arra, hogy a magyar nemzeti szellemmel szemben tegyen szakadárrá. Ez a kútfő a mélyebb.” A vitának mára teljes szakirodalma van, kiemelten fontos Dávid Gyula elemzése a *Helikon* 23 (1998)-as számában.

Bukarest eleve rossz szemmel figyelt minden erőteljesebb magyar szervezkedést, de a belső törésvonalak a *Korunk* és az *Erdélyi Helikon* fórumai közt is hamar kiütköztek.⁴¹ Hiába írta Kós kellően ingerülten egyik vitairatában⁴² (még a budapesti vádakra, s nem is a belső, erdélyiekére), hogy a Helikonban rendeltetésszerűen társadalmi osztályoktól, vallástól és rangtól függetlenül gyülekeztek. Csoportosulásuk eszerint:

íróművészek szabad (és nem felekezeti, sem pedig világnézeti alapon való) munkaközössége, tehát nem intézmény, nem akadémia, nem irodalmi társaság vagy egyesület. Tagjai között vannak katolikusok, reformátusok, unitáriusok, lutheránusok és zsidók, született mágnások és született proletárok, vannak konzervatív, vannak radikális [...] világnézetű tagjai, vannak gazdag és vannak koldusszegény tagjai. [...] egyik sem kérdi a másik vallását és egyik sem kifogásolja a másik politikai hitvallását.

A csoportosulás élén állók (a politikai semlegességet hirdető Kuncz vagy a magyar nagypolitikát keserű tapasztalatokkal

⁴¹ Míg Magyarországon az akadémikus-konzervatív körök a progresszivitás és a lap „nyugatossága” miatt bírálták leginkább a helikonistákat (egyesek lapjukat a *Nyugat* „métélyező oldalágának” is mondták), másik irányból GAÁL Gábor és SALAMON László a *Korunk* hasábjain a szimbolista-impreszjonista stílust és a meddő esztétizmust kérte számon, vagyis a „csak” irodalmat szapult. „Igaz ugyan – írta Gaál – hogy nem az ókonzervatív irodalmi oldalról” jelentkeznek, de nem is (kellően) a baloldaltól. Később is a politikai semlegességet és a korabeli valóság ábrázolásának hiányát kérte számon, s az „osztályvonal irodalmát” sürgette. Erre az útra a *Helikon* valóban nem kívánt rálépni. A lap befogadó volt számos tekintetben, de nyílt politikai programot nem, illetve társadalmi is – hangsúlyozta Kuncz – csak a legjobb erdélyi hagyományokkal összhangban volt hajlandó hirdetni. Ez alatt leginkább az irodalmi és művészi életben is megvalósítandó bölcs közép-állást értett.

⁴² Kós Károly, „Megint a Helikon”, *Erdélyi Helikon*, 5. sz. (1929): 386; illetve Kós Károly, *Publicisztikája*, sajtó alá rend., szerk., bev. SAS Péter (Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 2014), 249.

otthagyo Bánffy) mindeközben azt vallották, hogy a megfogalmazott transzilván gondolkört elsődlegesen az irodalom és a művészetek szintjén lehet a közvéleményhez eljuttatni, a politika (bármilyen oldalról) csak kihasználná azt, vagy akár kontraproduktívva is tenné. A Helikon szerzői végül sikeresen bemutatkoztak eklektikus, de szintetizálóan modern erdélyiség-programjukkal Bukarest után Budapesten, a Zeneakadémián is.⁴³

A korábbi „Európa az én hazám” szemléletet hirdető Kuncz ezt követően írta 1929-es „szerkesztői székfoglaló” cikke fölé, hogy *Erdély az én hazám*. Közben gyakorta idézte írásaiban a szász Zillichet, a román szerzők közül Nichifor Crainicot, Liviu Rebreanut vagy Ion Chinezut, mint akik szintén átérzik a sajátos erdélyi problematikát,⁴⁴ s több helyütt kifejtette, hogy ez a fajta európaiság és minőségszemlény, a transzilvanizmus hirdetése s annak élethez-cselekvéshez kapcsolódó gondolata szolgálhatja igazán a helyi magyarságot is. A történelmi haladást is ebben látta, ezért állt értetlenül a baloldali sajtó vádjai előtt, nem csak Gaál Gábor ismert minősítései („metafizikai móka”, „omladékvilág”, „ragacsos regényüzem”, „kortársi némaság”), hanem többek közt az Aradi Viktor megfogalmazta vádakkal szemben is, melyekről azt írta:

a baloldali szociológussal is úgy vagyok, mint a vőlegénnyel.
Azt várnám, hogy szépet mondjon az erdélyi gondolatról. Mert

⁴³ A bukaresti Helikon-est (1928. május 12.) a román írók, illetve a kultúrpolitika felé nyitás gesztusaként, tehát diplomáciai lépésként értelmezendő. Ugyanezen év őszén az *Erdélyi Helikon* folyóirat szerzői óriási sikerrel Budapesten is fellépnek (1928. október 24.-én), jelképes helyszínen, a Zeneakadémián, ahol szintén jó diplomáciai érzéssel magát Ravasz Lászlót kéri fel köszöntésükre.

⁴⁴ Crainic ekkor még kifejezetten baloldali költőnek számít, nem a későbbi nemzetiszocialista teoretikusnak, József Attila ezért is fordítja őt magyarra s a *Korunk* is közli még ekkoriban többször.

mégis csak a legnemesebb értelemben vett európaiságot jelenti az, ha [...] a nemzeti műveltségek és a nemzeti sajátosságok harmonikus egyeztetésén dolgozunk s ha Erdély múltjára is ezen prizmán keresztül tekintünk vissza.⁴⁵

Szentimrei Jenő hasonlóan fontos tényt rögzít ekkor, az évtized végén:

mi Erdélyben pozíció-előnyben is vagyunk: nyugatibbak lehetünk Magyarországnál és fiatalabbak a *Nyugat*nál.⁴⁶

E szemléleti viták is azt támasztják alá, hogy az erdélyi irodalmi-szellemi élet a húszas évek derekától többnyire független magyar mezőként tudott funkcionálni, ahol élénk irodalmi és sajtóélet, gazdag vitakultúra, s ami fontosabb, összmagyar viszonylatban is megkerülhetetlen alkotógárda lépett színre alig egy évtized leforgása alatt. Mindezt fontos tudatosítani ahhoz, hogy kimondható legyen: az 1923-1928 közötti időszak a viszonylagos egyetértés hőskora az erdélyi magyar alkotók és értelmiségi generációk között is a transzilvanizmus eszmeiségét, célkitűzéseit és annak kivitelezhetőségét illetően. Ezen esztendőik alatt sikerül a szász-magyar irodalmi együttműködések is előremozdítani. A *Pásztortűz* majd az *Erdélyi Helikon* révén az együttműködés a *Klingsor* című, 1924-ben alakult német nyelvű irodalmi folyóirattal is a húszas évek második felében és a harmincas első éveiben konkretizálódik. Irodalmi estek sorozatát, közös vagy vendéglapszámokat, kölcsönös színházi megjelenéseket, s ami ennél is fontosabb: termékeny fordítási programokat vont maga után.

⁴⁵ KUNCZ Aladár, „Erdély az én hazám. Csendes beszélgetés Áprily Lajossal”, *Erdélyi Helikon* 2, 7. sz. (1929), 487–492, 490; illetve KAÖM VI., 305–313.

⁴⁶ SZENTIMREI Jenő, „Ama bizonyos erdélyi gondolat”, *Erdélyi Helikon* 2, 1. sz. (1929): 61–63.

A harmincas évek azonban már a román többség felől érkező elutasítások, politikai játszmák és a nyílt jogfosztások utáni válaszreakciók, illetve kényszerpályák időszaka, másrészt a helikoni táboron belül is a belső széthúzások, majd a generációs nézetkülönbségek ideje lesz.

3.

A HARMINCAS ÉVEK KÉNYSZERPÁLYÁI

A két világháború közötti transzilvanizmuseszme megerősödését, térnyerését követően annak fokozatos megkopását, az említett néptestvériség-eszme romantikus idealizmusát és a magasztos gondolat gyakorlati (a kisebbségi közösség érdekvédelme felőli) kudarcát közismerten leginkább az 1937-es híres *Jelszó és mithosz*-vita deklarálta. Nem felejthető ugyanakkor, hogy mindez már visszahatásnak, okozatnak, válaszreakciók sorozatának, események folyamányának tekinthető. Ezt megelőző években nem hagyhatók figyelmen kívül a korabeli összetett politikai- és társadalomtörténeti kontextusok, az ide vezető események és közrejátszó háttértényezők, amelyek alapvető különbségeket indukáltak a két évtized transzilvanizmus-elgondolásai és -gyakorlatai, illetve azon személyek között is, akik kitartó támogatói avagy egy idő után kritizálói is lettek a gondolatnak.

Kuncz 1931-es korai halálával a Helikon az erdélyi gondolat és irodalomszemlélet megújulásra, folyamatos önkorrekcióra is képes, európai rangú vezéregyéniségét veszítette el. Kuncz sohasem kész adottságként tekintett a transzilvanizmusra, hanem próbakőről beszélt, lehetőségéről, illetve komoly munkával elérendő célról, aminek megvalósításához, tudatosításához és elfogadtatásához olyan út vezet, amit eleve dühös nemzeteszme és a nagypolitika szította bizalmatlanság szegélyez egyfelől, a túlzó provincializmus veszélye másfelől. Kuncz

összekovácsoló ereje és diplomatikus kritikai gyakorlata híján a helikoni táboron belül is fokozatosan törésvonalak, szakadások tűntek fel. Az Erdélyi Magyar Írói Rend (EMÍR) életre hívása (ugyan a helikoni eszme jegyét és a transzilvanizmus értékrendjét fenntartva még, de már a Szépmíves Céh beszűkülő kiadói politikájával nyíltan szembehelyezkedve, nagyobb pluralitásra törekedve és persze személyi ellentétek sorát megnyitva) ennek volt egyik korai jele, mondhatni tünete. Mindez akkor is igaz, ha az új erdélyi irodalom e legtekintélyesebb csoportosulása a vallott minőségeszményből látszólag nem engedett, s rangosabb művei is jelentős részben épp az évtized folyamán érték be.⁴⁷ Az évtized derekán a korábban támogató Babits is részben túlzónak mondja a *Nyugatban*, ha az erdélyi öntudatot és az irodalmi transzilvanizmust egyesek összekeverik, vagy annak csak védekező kollektív jegyeit kívánják hangsúlyozni. Bánffy főszerkesztőként neki is válaszolva, az erdélyi irodalom kialakult határaitól és célkitűzéseiről ekkor írja fontos mondatait:

„az erdélyi bélyeget nem mi találtuk ki. Közülünk tudtommal senki sem hivatkozott reá. Erdélyiek vagyunk öntudatlanul és magától érthetően. De az a transzilvanizmus, melyről szólsz, nem szűkíteni akarja a szellem határait, hanem tágítani, és ha Adyt és Pázmányt az *Erdélyi csillagokban* »erdélyivé avattuk«, azt a hagyományt követtük, amely egykor a Princeps címében is kifejezésre jutott: »...Transsylvaniae et Partium eidem annectarum”. Így tekintünk ma a Szilágyra, Biharra, Bánátra, és nem hiszem, hogy emiatt gáncs érhetne minket.

⁴⁷ Kuncz önéletrajzi fogságregénye mellett Dsida költészete, a prózában Tamási révén az *Ábel*-trilógia és a *Jégtörő Mátyás*, Bánffy révén az *Erdélyi történet* nagyszabású trilógiája, majd a *Martinovics*, Kósnak *Az országépítője*, de akár Molter Károly, Szántó György, Berde Mária, Karácsony Benő s mások művei, Wass Albert első regénye.

Tudom, nem is ezért említéd. Sőt jelszónkul fogadjuk – ahogy már az első Helikonkor így vallottuk –, amit olyan szépen mondasz könyvünk nagyjairól: »akik egyszerre tudtak erdélyiek és magyarok és európaiak lenni, és erdélyiségükkel a magyarságot és Európát dúsabbá tették.« Valóban ez az út az, amelyen haladnunk kell.⁴⁸

Az út valóban az első helikoni találkozó óta adott volt, de mint szó volt róla, a célok és az érvek, valamint a fogalomtiszta-sok csak a húszas évek végére konkretizálódnak, részben éppen a viták kereszttüzeiben. A harmincas évek elejétől mindeközben fokozatosan lépett színre egy új értekező- és írónemzedék is, amelynek tagjai már eleve kisebbségi körülmények között szocializálódtak, s akik határozott szociográfiai érdeklődéssel fordultak a kisebbségi társadalom hétköznapjai és megoldatlan problémacsokrai felé.⁴⁹ Ők többnyire baloldalról vagy népi irányból egyre kritikusan szemlélték az „ósatyák” erdélyiség-programját és korábbi irodalomszervezői gyakorlatát, s bizonyos fokig számon kérték a megvalósulatlan néptestvériség-eszményt is. A transzilvanizmus az ő szemükben az évtized második felére megfutotta pályáját... A román politikai realitások ugyanis mindeközben újra és újra nyílt jogfosztási kísérleteikkel ábrándították ki a magyar közösséget, a kölcsönös és méltó együttélés esélyei pedig látványosan romlottak. A húszas évek elején remélt föderatív Románia-elképzelés, s ebben egy autonóm(abb) Erdély-gondolat, vagy legalább a (később kisebbségpolitikai célként is megfogalmazott) hangsúlyos decentralizáció sikertelensége, reménytelensége ezen évektől egyértelművé vált. Egyre

⁴⁸ Lásd BÁNFFY Miklós, *Emlékezések. Irodalmi és művészeti írások*, [Sajtó alá rend., szerk. DÁVID Gyula]. (Kolozsvár: Polis, 2012), 417.

⁴⁹ Ide sorolhatók többek közt (születési dátumaik szerint): Jancsó Elemér 1905; Szemlér Ferenc 1906; Dsida Jenő, Kolozsvári Grandpierre Emil, Bányai László 1907; Méliusz József, Asztalos István, Szenczei László 1909.

erőteljesebb lett a Bukarest központú nemzetállam kiépítésére vonatkozó, minden regionális elgondolást elvető, az egyes országrészeket homogenizálni kívánó törekvés.⁵⁰ Sok irányból változó történelmi helyzet ez európai vonatkozásokban is, gazdasági válságokkal, nacionalista felhangokkal. Az 1930-as évek első harmadának végétől az együttműködés nemcsak a román többséggel, de a szász-magyar kapcsolatok szintjén is végképp kisiklani látszott.⁵¹ A nemes erdélyiség újrafogalmazott gondolköre többes szorításba került. A „tisza irodalom, transzszilvanizmus és európaiság” mint az *Erdélyi Helikon* folyóirat alappillérei ekkortól irodalmi téren is kemény támadások kereszttüzebe kerültek immár a magyar alkotóközösségen belül is.⁵² Az új alkotógeneráció tagjai közül ráadásul többen azt is nehezményezték, hogy a kollektív elvárásrend (a saját olvasótábor részéről és főként az irodalomkritika irányából), vagyis a csúcsra járatott transzilván olvasatok akár ballasztá, de minimum korlátokká is válhatnak a művészeti szabadság előtt. E nemzedék java – köztük Szemlér Ferenc is – az évtized elején még hinni

⁵⁰ A politikai transzilvanizmus terén az évtizedek teltevel legalább rész eredményekben reménykedő hívek számára is súlyos tapasztalat volt, hogy a legfontosabb erdélyi román politikai erő, a Maniu-párt hatalomra kerülése sem oldott a feszültségeken, s hamar egyértelművé vált, hogy a potenciális szövetség is nagyromán nemzeti politikát, s nem regionálisat kíván folytatni.

⁵¹ Ez az ígéretesen induló, és a húszas évek végére intenzíven működő kooperáció a harmincas évek első éveire megtorpant, amikor Heinrich Zillich és részben Adolf Meschendörfer a nagynémet birodalmi eszme, a nemzetiszocializmus vonzásába került, aminek okán éles polémia kezdődött az *Erdélyi Helikon* és a *Klingsor* egyes alkotói között. A vita egyik legnyilvánvalóbb következménye az volt, hogy a magyar szerzők szinte teljesen eltűntek a *Klingsor* hasábjairól, a német folyóirat vezető írói közül pedig többen kizárólag a román irodalmi fórumok irányába kezdtek tájékozódni.

⁵² A székely írók egy csoportja nagyobb mozgásteret követel, mások erőteljesebben fordulnának a politika felé magyar-magyar viszonylatokban is. Mindeközben Magyarországon a (korábbi progresszív-konzervatív törésvonalak mentén) kettészakadt irodalom esetében is erőteljessé válik a szociális kérdés, ugyanakkor a népi-urbánus vita újra megosztja a teljes magyar író-társadalmat, köztük az erdélyieket is.

szeretett volna a transzilvanista elvek gyakorlatba ültetésében és megvalósíthatóságukban (politikában és irodalmi életben egyaránt), csakhogy a bukaresti politikai vezetők nyílt jogfosztásokat előkészítő törvénykezések sorozataival válaszoltak a magasztos eszmékben kitartóan hívőknek, a korabeli román demokrácia-deficit pedig végképp vakvágányra futtatta a szellem embereinek párbeszédítőrekvéseit.

A Kemény Zsigmond Társaság meghívására 1935-ben, Babits Mihály erdélyi felolvasó körútra készült, de a román hatóságok megtiltották a beutazását. A tiltásról tudósító fiatal Dsida Jenő sorai keserű, de kétség kívül tanulságos tapasztalatként írtak az esetről.

Akkor is nehéz volna szó nélkül haladni el a rosszul értelmezett szigor e balga ténye mellett, ha a miniszteri tilalom olyasvalakire vonatkoznék, aki a politika porondján is forgolódott, vagy valamilyen gesztusával valaha is nemzeti érzékenységet sértett volna. [...] De Babits Mihályról van szó, akinek fogalommá vált neve nemcsak a magyar irodalom, hanem sokak szemében az európai irodalom fogalmával is azonos. A világháború tomboló zajában a békét hirdette ő [...]. Európát adta a magyarságnak és magyarságot adott Európának. Mintha csak azt mondaná a szűklátókörű elfogultság: Mire nekünk Európa? Mire nekünk kultúra? A tilalom megbotránkoztató tényéből lehetetlen el nem jutni arra a kényelmetlen megállapításra, hogy a román-magyar kultúrközeledés gondolatának hangoztatása nagyon egyoldalú, nagyon szánalmas és naiv kísérletezés volt a gyengébbek részéről. Azon az oldalon, ahonnan a kezdeményezésnek tulajdonképpen el kellett volna indulnia, sohasem talált komoly támogatásra. Amíg politikai motívumok is szövődtek a kultúrközeledés problémájába, még fennállhatott a jóhiszeműeknek az a reménye, hogy a tiszta irodalom és művészet síkján mégis megtörténhetik a találkozások. Ez, ami most következett be, nemcsak az eddig felépült »hidakat« rombolta össze,

hanem a jövőhöz fűzött jóhiszemű ábrándokat és illúziókat is. Keserű a csalódás, de hasznos és tanulságos.⁵³

1936-ban ennél is alapvetőbb jogaikban korlátozták a kisebbségeket, betiltva a földrajzi nevek és településnevek más, mint román nyelvű megnevezését a nyomtatott sajtóban és a könyvkiadásban. Dsida menyasszonyához írt egyik személyes hangú levelében ekképp panaszkodott:

Tegnap betiltották, hogy azt írjuk, »Erdély, erdélyi, Bánság, Székelyföld stb.« Azt kell írni, hogy *Ardeal* stb. Most azon mesterkedünk, hogyan kerüljük ki: Azt írjuk: Transsylvania, országárszünk, az ország magyarul megyéiben, nálunk, a székelyek között, a romániai magyarság – és így tovább. Hát ehhez mit szólsz? Már azt sem írhatom, hogy erdélyi vagyok, mert bizony *ardealiak* lettünk.⁵⁴

Az illúziók lerombolása egyúttal a poszttrianoni új erdélyiség-eszméből, a remélt nemzetek-felettségéből való végső kiábrándulást is maga után vonta.⁵⁵ Az 1930-as évek derekának romló politikai helyzete ráadásul a magyar intézmények működési lehetőségeit tovább szűkítette. A kölcsönösnek remélt értékekről, a kiterjesztett regionalitáselvekről és az irodalmi együttathók nemzetiségek fölötti felfejtéséről a hangsúly ekkortól a magyar

⁵³ DSIDA Jenő, „Hídverés, vagy hídrombolás”, *Keleti Újság*, 1935. okt. 11., 1; illetve DSIDA Jenő, „Babits Mihály Erdélyi körútja”, *Nyugat*, 11. sz. (1935): 392.

⁵⁴ Lásd „Dsida Jenő levele Imbéry Melindához. 1936. május” [első közlése: MAROSI Ildikó, *A Hét* (Bukarest), 1980. szept. 12. 8.]

⁵⁵ Az eset kihatott a *Familia* nevű nagyváradi román folyóiratnak azon ankétjára is, amely neves román, romániai és magyarországi magyar írók találkozóját, tervezett hídverését volt hivatva előkészíteni. Ez a Biharfüredre (16 román és 15 magyar író részvételével) tervezett találkozó végül elmaradt. Magyar részről többek között Babits, Márai, Illyés, Zilahy, Germanus Gyula (utóbbi a magyarországi Pen Club nevében is), valamint Tamási, Ligeti, Tabéry, Berde Mária, Kádár Imre, Zsolt Béla és Szemlér Ferenc szándékozott részt venni.

értelmiség köreiben is áthelyeződött a bizalmatlanság és a bezárkózás elemeire. Magyarországon a Németh László nevével fémjelzett, a dunai népek közös haza-ideája is nagyjából az évtized derekán, 1934 után vált végképp illúzióvá. A transzilván eszmekör egyik korábbi propagátora, Makkai Sándor 1936-ban, ilyen előzmények után – püspöki székéről lemondva – készítette elő Magyarországra történő repatriálását, mondván, kisebbségi körülmények közt élni lehetetlen, méltatlan. Döntése érthetően óriási döbbenetet szült.⁵⁶ Ezt követően a transzilvanizmus leginkább csak az erdélyi magyarságra vonatkoztatható túlélési stratégiaként értelmeződött, mondhatni erőteljesen torzult: olyan „ethosz”-ként élt tovább, mely keresztény/keresztyén analógiára a növekvő szenvedések révén, a napi megaláztatásokban az áldozathozatal árán remélt valamiféle belső katarzist elérni, vagy amelyet – rosszabb esetben – a magyarságban a keserűségből táplálkozó erkölcsi és szellemi felsőbbrendűség-eszme hatott át. E szenvedésetika vállalása révén persze a transzilvanizmus már a húszas évek legvégén is a többségi hatalomtól való függést egy úgynevezett „kisebbségi humánus” erőteljes karakterével kívánta kompenzálni, pontosabban az esztétikain túl az ilyen erkölcsi értékeknek a konfliktusoldó szerepét hangsúlyozta, többek között úgy, ahogyan az 1926-ban püspökké választott Makkai értekező műveiben azt tételesen is kifejtette. Az 1930-as évek politikai történései, kudarcai után mindazonáltal szinte csak

⁵⁶ Barátai (főként Reményik Sándor és Bánffy Miklós) megpróbálták lebeszélni döntéséről, sikertelenül, mások pedig – Jancsó Béla, Szekfü Gyula, Szentimrei Jenő és Tabéry Géza – 1936-ban heves indulatú cikkeiben kritizálták. Makkai utóbb, a budapesti *Láthatár* című folyóiratban 1937-ben nagy visszhangot kiváltó cikkében úgy fogalmazott, „magát a kisebbségi kategóriát tartom emberhez méltatlannak”. Ezzel az írásával („Nem lehet”. *Láthatár*, 2. sz. (1937): 49–53.) a legtöbb értelmező szerint Makkai szembekerült korábbi önmagával s a *Magunk revíziójában* foglaltakkal, melyben püspöki renoméval a transzilvanizmus eszméjét és erkölcsiségét hirdette, a helikoni írószövetség aktív tagjaként pedig képviselte a „lelki magyarság” eszményét. A vitaanyagot egybegyűjtve lásd CSEKE Péter – MOLNÁR Gusztáv (szerk.): *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. (Budapest: Héttorony, 1989.)

ezen aspektusai maradtak elsődlegesek, a fokozódó represszióban a passzív rezisztenciát és a védekező kollektivitás elveit erősítették a korai progresszív, cselekvő karakterek helyett. Az 1930-as évtized végére így látszólag igaza lett az új nemzedék azon szószólóinak, akik értekezőkként a transzilvanizmus természetlen jelszóvá üresedését és legfőképp passzivitását hangoztatták.⁵⁷ Ők az apáik generációján politikai vakságot, már-már dilettáns hozzáállást is számon kértek. Jancsó Elemér pedig már az évtized derekán arra figyelmeztetett az ifjúság nevében, hogy a román kultúrpolitikusok, ha valaha is támogatták e gondolatot, nem minden hátsó szándék nélkül tették.⁵⁸

1938-ban Szenczei László belső, generációs nézetkülönbségekről és végső soron közösségen belüli hatalmi kérdésről, kisajátításokról is beszélt, aminek egy része akkor is figyelemre méltó, ha írása némiképp az *Erdélyi Helikon*nal ellenlábás *Korunk* szempontjait hangsúlyozta, s így értékelte az elmúlt két évtizedet.

⁵⁷ Szemlér generációs társainak kiküldött körlevélben föltett kérdéseire Böződi György, Kiss Jenő, Kováts József, Nagy István, Szabédi László és Szenczei László válaszolt. Valamennyien elvetették a transzilvanista szemléletet. Dsida Jenő és Jancsó Elemér nem válaszolt. Szenczei szerint az igazi probléma 1937-ben nem az volt, hogy miért nincs (vagy van) transzszilvanizmus, hanem az, hogy miért nem lehet többé hatékonyságát tekintve az erdélyi gondolatról komolyan beszélni. A beérkezett válaszokat követően fogalmazta meg Szemlér *Erdélyi Helikon*ban publikált ismert véleményét.

⁵⁸ „A román írók és kultúrpolitikusok állandóan hangoztatott megértő nyilatkozataiban részint azért is dicsérték az erdélyi magyar irodalmat, mert tőle egy Budapeستől elszakadt, attól eltávolodott magyar szellemiség kialakulását remélték. És nem támadták román részről az erdélyi irodalmat azért sem, mert annak nagy része nem a jelen Erdélyével, hanem a »régmúlt« Transilvániával foglalkozott. A kisebbségi élet mindenkorai sérelmeit, sorstragédiáit alig dolgozta fel egy-két írónk és a jelennel való elégtelenséget legtöbbje vagy a történelmi regény meséjébe burkolta, vagy elrejtette a szimbolikus líra bársonyköpenyébe. Az élet és az irodalom tehát e téren is más és más síkon mozogtak, és a két sík csak néha és rövid ideig haladt párhuzamosan egymás mellett. Az erdélyi magyar ifjúság nagy részének egyik legértékesebb felismerése az irodalom helyes szerepének meglátása a társadalmi összefüggések nagy hálózatában.” Vö. JANCSÓ Elemér, „Néhány szó a »megtámadott erdélyi irodalomról«”, *Nyugat*, 8. sz. (1935): 139–140.

Az eredeti transzilvanizmus azóta lényegbevágó fejlődésen ment keresztül: változatos színeit és ágazatait elvesztette, köre fokozatosan összeszűkült, ami megmaradt belőle, az csupán a jelszó, és egy talpraesett regionális irodalom... Ez a regionális irány azóta legyűrte versenytársait, kiküszöbölte vagy mellékszerepre szorította őket és patriarchális kevélységgel megkoronázta magát.⁵⁹

Ugyanebben az évben túlzásnak mondta viszont a „szakadás” kifejezést, amit egy budapesti cikk (Pusztai-Popovits József kisebbségpolitikus tollából a *Napkelet* hasábjain) tényként kívánt közölni:

Amiért az erdélyi írók férfiasan összerúgták a sarkantyút a transzszilvanizmus hagyományos vitaterületén, azért még egyetlen kívülállónak sincs joga, hogy szakadást emlegessen. [...] Legyenek nyugodtak a transzszilvanizmus túlbuzgó pesti barátai, az erdélyi fiatal írók nem vonulnak a Mons Sacerre, vannak ők is olyan jó transzilvanisták, mint elődeik, ha némileg másképp is értelmezik a vitás jelszót.⁶⁰

Kísérletek az erdélyi magyar közéleti és közművelődési/irodalmi feladatok összehangolására a harmincas évtized legvégén is történtek, mindez azonban már tudatosan felváltani, némiképp pótolni igyekezett a húszas évekbeli cselekvő transzilván elgondolások után érzékelhetően beállt úrt. Az 1937-es *Vásárhelyi Találkozó* fiatal, főleg népi-balos, illetve progresszív katolikus résztvevői kimondták az óhajt, miszerint osztály-, felekezeti és nemzedéki ellentéteknek nem lehet helye a kisebbségi

⁵⁹ SZENCZEI László, „A transzilvanizmus és az erdélyi fiatal irodalmi nemzedék problémájához”, *Korunk*, 1. sz. (1938): 65–70. Szenczei helikonistának és transzilvanistának számított, e cikkét azonban már a *Jelszó és mítosz*-vita utóhatásaként a *Korunk*-ban közölte.

⁶⁰ SZENCZEI László, „Szakadás az erdélyi irodalomban?”, *Erdélyi Helikon*, 2. sz. (1938): 151–152. Szenczeiről lásd még Filep Tamás Gusztáv, „Szenczei László a székely pokolban és mennyben”, *Székelyföld*, 4. sz. (2021): 80–104.

művelődésben. A geopolitikai helyzet azonban ekkorra már egyre erősödő nacionalizmusok felélénkülését mutatta, s Európa-szerte újabb háborút jósolt. 1938-ban II. Károly román király (a szélsőjobboldali radikalizmus megfékezésére) végül bevezette a királyi diktatúrát, létrehozta a Nemzeti Újjászületés Frontját, a felszámolt polgári parlamentarizmus viszont hosszú távon méginkább egy nyíltan fasiszta rendszer nyitányának számított Románia történelmében.

Ha alaposabban szemügyre vesszük a *Jelszó és mithosz*-vitában elhangzó pro és kontra érveket, illetve az azt időben megelőző Makkai-repatriálásig vezető utat, látnunk érdemes, hogy a transzilvanizmus elkötelezett hívei mintegy bő másfél évtized alatt a nemzet államtalan formáját, annak felszabadító „irodalmi etikáját” hirdették. Ez adta a Dsida-sorokkal emlékeztetést tett „szelíd háborújuk” értelmét is: „mindig magunkért, soha mások ellen!” Egyfelől a szellemi sötétség ellen a hit és az értelem táalentumait kívánták használni, azt képviselve, hogy a kisebbségi öntudat és anyanyelvi kultúra megőrzése, valamint a más nemzetek irányába mutatott tolerancia nem állnak ellentétben: e két érték nem kizárja, hanem feltételezi egymást! Másfelől magyar-magyar viszonylatokban is értékalapú minőséget és szellemi autonómiát, az élet minden terén hangsúlyos toleranciát képviseltek. Reményik, aki hosszú, belső fejlődési utat járt be már a húszas években is a lelki-szellemi magyarság és a határok feletti, szellemi haza irányába, s ezen belül egy le-tisztult erdélyiség felé, Kunczhoz hasonlóan az erdélyi szépirodalomban és annak nemes szabadelvűségében, transzilván alapítóteteleiben nem szakadárságot, hanem nyelvi-kulturális-szellemi-lelki azonosságot és természetes színt, „koloritot” látott. Meggyőződéssel vallotta, hogy „külön csillagzat vagyunk a magyar égen.”⁶¹ Állításának mindkét jelzője, a sajátosra és

⁶¹ Hozzá hasonlóan Kuncz is szükségyszerűségből fakadó másságról, mégis azonosságról beszélt az új erdélyi magyar irodalom kapcsán: „Azelőtt csak része volt egy gyönyörűséges parknak, most kicsiben egy egész park igényeinek kellett megfelelnie.” Lásd KUNCZ Aladár, „Áprily Lajos”, *Ellenzék*, 1926. ápr. 5. 11.

ugyanakkor a megkérdőjelezhetetlen integritásra utaló minőségei egyaránt hangsúlyosak. A Magyarországra távozott Makkainak írt keserű levelében ezért is nyilatkozhatott csalódottan, önmaga szilárd etikai mércéjéhez hűen:

A régi Makkaitól azt tanultuk, hogy az élet minden körülmények ellenére is nem pusztán valóság, hanem megvalósítható minőség, [...] nem csak adottság, hanem kategorikus imperatívusz. [...] A mi egész transzilvanizmusunk azon a saroktételen nyugodott, kimondva vagy nem kimondva, hogy az állam és nemzet nem szükségképpen egy, sőt a nemzet államtalan formája mélyebb, tisztultabb, bensőségesebb, keresztényibb, etikaibb lehet, mint [...] politikai formája.⁶²

A kultúrnemzet magasztos ideáján túl a két világháború közötti transzilvanizmus eredeti szándékait ezen sorok világítják meg leginkább!

Ligeti Ernő ugyanekkor, az évtized végén (amikor az erdélyiséget bírálók a *Jelszó és mithosz*-vitában éppen az ő európeér szemléletére és urbánusságára hivatkoztak)⁶³ a fiatal Szemlér Ferencnek írott válaszában tért ki arra, hogy általánosan:

⁶² „A transzilvanizmus ősz-alapjai úgy inogtak bennem cikked szavaira, mint földrengéskor a tornyok.” – írta Reményik –, mert „cikkedben [azt] fejtegeted, hogy nemzeti életet mégis csak saját szuverén nemzeti államban tudsz elképzelni. Ez már egészen új gondolatod.” Lásd Makkainak írt fontos levelét (Kolozsvár, 1937. február 26.) in CSEKE – MOLNÁR, *Nem lehet*, 152; illetve pár nappal korábbi, ismert cikkét: Reményik Sándor, „Lehet, mert kell!”, *El-lenézék*, 1937. február 17. [Cluj].

⁶³ „Egy [sic!] Viktornak, a pozsonyi rádióban tartott magyar nyelvű, erdélyi irodalomról szóló ismertetésében az a megtisztelő észrevétel ért, hogy engemet és Raffy Ádámot jelölt meg, mint akik szemben a transzilvanizmussal az európai szellemet képviseljük, tehát azt a törekvést, amelynek érvényesülését I. Szemlér Ferenc rendkívül fontosnak tartja irodalmi életünk továbbfejlesztése szempontjából. Az időszerű témának megtalálása és kritikai feldolgozása, a kívülről néző magyar íróknak rokonszenves elskatulyázása tehát tulajdonképpen engemet I. Szemlér Ferenc oldalára állít. Mégis azt kell mondanom, hogy igazságtalan akkor, amikor a transzilvanizmust és ezentul az »erdélyiességet« üres és tartalom nélküli mithosznak tünteti fel, »vágyálom«-nak csupán, amelynek

soha nem ártott meg nekünk, ha erdélyieknek vallottuk magunkat, a baj ott van, ha csak erdélyinek valljuk magunkat!⁶⁴

Ligeti emlékeztetett ugyanakkor, hogy tíz évvel korábban éppen „konzervatív meg gondolásból féltették azt az egységet, amelyet Szemlér most a haladó, humanista, európai gondolkodás szemszögéből megítélve félt”, majd nyomatékosította:

Én az „urbánust” állítom. Nekünk európai irodalmat, kis nyelvi határainkon felül álló, a regionálizmus jelzőjét túllépő irodalmat kell adnunk, de mi itt Erdélyben kell szolgáljuk Európát és ennek ki is kell tűnnie. Európaiasságunk a honi levegőből fakad, a mi itteni életünkkel érintkezik, kimutathatók rajta egy külön létező világ törvényszerűségei. Azok a szobrok, amelyeket az antik vagy a renaissance világ készített, magukon hordozzák alkotójuk külön géniuszán kívül a kor géniuszát, a nép géniuszát és anyagszerűségeiben kifejezési eszközeiket megszabja a honi talajon megtalálható márványnak tömörsége, vagy hajlékonysága, geológiai adottságai. Ahogyan nem tudok európai lenni anélkül, hogy ne legyek magyar, úgy mint Erdélyben, úgy sajátos politikai viszonyok között kisebbségi magyar író sem lehetek, és egyben nem külön erdélyi és kisebbségi. *E külön színt nem akarom kihangsúlyozni, de nem is akarom letörölni.*⁶⁵

reális tüneteit hiába keressük irodalmunkban.” Ligeti Ernő, „Jelszó és mithosz. Válasz I. Szemlér Ferenc tanulmányára”, *Független Újság*, [Cluj] 1937. nov. 6.

⁶⁴ Uo. illetve lásd LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorban*, (Kolozsvár, Fraternitas, [1941]), 211–214.

⁶⁵ „Szemlér kétségbe vonja – folytatta –, hogy földrajzi, gazdasági és történeti tényezők hatással lehettek volna az erdélyi írói jellem kialakulására. Ellenkezőjét állítom [...] Nem a főhatalomváltozás utáni erdélyi „transzilvanisták” fedezték fel, hogy az erdélyi táj maga földrajzi milyenségével igenis befolyással volt az erdélyi szellem kialakulására. Kemény Zsigmond *Erdély közléte* c. klaszszikus értekezésében írja – a könyv nem lévén kezembe, talán nem szabatosan idézem –, hogy Erdély az új eszmék irányában az államtömbök között mindig a szélső baloldalt foglalta el, míg Erdély történetírójának, Kőváry Lászlónak könyvében nem egy helyen tétetett említés arról, hogy amíg Magyarországon a birtokviszonyok az elhelyezési terület, alföldi jellegénél fogva a nagybirtok kialakulásának kedveztek, Erdélyben, a hegyek között a földrajzi terület

4.

VÁLTOZATOK, ARCÉLEK, TERMINOLÓGIÁK

Sem a transzilvanizmus geneziséét, sem annak metamorfózisát nem értelmezhetjük kielégítő módon csupán az erdélyi és az új főhatalom felőli feltételekből. Mindenkoron magyar-magyar viszonylatokban, *önállóság és függés* szellemi (és anyagi) terében is érdemes vizsgálnunk. Tóth Sándor ezért írhatta konklúzióképp említett, 1974-es cikke végén (már egy majdani monografikus feldolgozáshoz adalékul), hogy a transzilvanizmus „minden változása és organikus változata az egyetemes magyar szellemi élet belső vívódásainak függvénye”, annak erdélyi vetülete pedig csak „viszonylagosan autonóm szféra, az egésznek a részben való, a rész sajátos közegétől is meghatározott sajátos tükrözése.”⁶⁶ Vagyis egyetlen változatát s a változatok folyamányait sem lehet helyesen értelmezni a képletes egésztől elszakítva.

A fentebbiek összegzésére, legalább nagy vonalakban a gazdag tematika érzékeltetésére azért volt szükség, hogy láthatóvá váljék: még a transzilvanizmus legtöbbet kutatott időszaka, vagyis a két világégés közötti periódus is meglehetősen változékony képletekben, formákban és viszonyulásokban, az eredeti eszme *variánsai* révén írható csak le. Alapvető különbségek, eltérő arcélek léteztek ugyanis a kezdeti, tehát az 1920-as évek eleji transzilván elgondolások, az évtized végi kiteljesedő elvek, s majd az 1930-as évek csonkuló

megszagattottsága következtében a kis birtokok alakultak ki, kitenyésztve a törpe birtokosok különleges lelki szociális és gazdasági berendezkedését. A mi legkiválóbbjaink, Tamási Áron, Nyíró József, Kós Károly írásai létre sem jöhettek csak a belső Erdély balladákkal teli, magaslati titokzatos hegyekkel és forrásokkal teli világában.” Vö. LIGETI, „Jelszó és mithosz”; illetve kötetben in POMOGÁTS Béla összeáll., tan., *Jelszó és mítosz* (Marosvásárhely: Mentor, 2003).
⁶⁶ TÓTH [SÁRRÉTI] Sándor, „A transzilvanizmus fogalmáról”, *Tiszatáj* 1 (1974):57.

formái között.⁶⁷ A problémakörrel korábban foglalkozók közül számosan megkísérelték ezért kategorizálni e két évtized kezdeményezéseit, azért, hogy a célok, szándékok, háttértényezők jobban megvilágíthatók legyenek. Ha ehhez hozzávesszük az ennél időben korábbi transzilvanizmus-elképzeléseket és gyakorlatokat (Erdély önálló államiságának gondolatát, majd a Dualizmus-kori törekvéseket), valamint a transzilvanizmusnak a második világháborút követően búvópatakszerűen továbbélő formáit, de akár az ezredfordulótól fel-felbukkanó regionalitás-kérdésköröket is, könnyen beláthatóvá válik a kérdéskör komplexitása s részben terminológiai kuszasága is.

A két világháború közötti erdélyi magyar szellemi életben a transzilvanizmus eszméje korántsem volt egynemű abban az értelemben, hogy számos elképzelés alakult ki és élt egymás mellett hálózatszerűen. Ennek következtében jogos lehet akár többes számú transzilvanizmusokról is beszélni, ahogyan az irodalmi transzilvanizmus-jelenséget is meglehetősen heterogénnek nevezhetjük az egyéni alkotói műhelyek szerint (elsődlegesen a Helikon többirányú csoportosulása, Pomogáts Béla kifejezésével annak „irodalompolitikai koalíciója” okán). Tény az is, hogy az erdélyi gondolat társnemzeti koncepciói (így pl. a szászok/svábok) is egészen más irányokat követtek az 1920-as évek derekán, mint egy bő évtizeddel később.

A második világháborút követően a marxista keretek között a transzilvanizmusnak csak bizonyos aspektusait „tűrték” meg, ha egyáltalán megtűrték, azt is leginkább az 1960-

⁶⁷ Érdemes a tárgyalt értékelvek mentén megképzett transzilvanizmus-hívek következetességére és elvhűségére is emlékeztetni az újabb történelmi fordulat során, vagyis a második bécsi döntés után is, amikor Észak-Erdély magyarsága ismét többségivé lett: a helikonisták mégis következetesen kiálltak a 22 év alatt kikristályosított, számos kritikát elviselő eszmeiségük mellett, az elkezdett munkát pedig folytatni kívánták. 1942 augusztusában, a tizenötödik marosvécsi találkozón megfogalmazott *Nyilatkozat* erőteljes bizonyíték menderre.

as évek derekától bekövetkező viszonylagos enyhülés, nagyobb fokú szellemi nyitás kereteiben, amikor újfent előke-
reshetővé váltak értekezői munkák, tanulmányok szintjén
értékelhetők egyes korabeli életpályák. Olyannyira, hogy
a kifejezés kodifikációja, szótárakba való illesztése is – annak
„gyanús ideológiai tartalma” miatt – csak a rendszerváltás
utáni években történt meg!

A leginkább bűvópatakként továbbéló olvasati formái
(s részben módosult szempontrendszere) az 1960/1970-es
évekre, az ekkor ismét fokozódó politikai asszimilációs tö-
rekvések hatására, félhivatalos formában újfent népszerűvé
váltak, s az eszmekör egyes aspektusai erőteljes hatást gya-
koroltak számos írói műhelyre és kritikai gyakorlatra is. Míg
hivatalosan 1965 után is leginkább a lokális sajátosságok
előkeresése és a népi-kollektív, illetve testvérnemzeti jegyek
lettek valamelyest hangoztathatóak, a kisebbségi olvasókö-
zönség kollektív értelmezési rétegeiben a következő évtized
színpadjain a közönség és a szerző képletes összekacsintásá-
ban, színház és irodalom szoros kötelékeiben a metaforikus
virágnyelv vagy (főként a második Forrás-nemzedék költő-
inél) a szülőföld- és anyanyelvűség érvényesült. 1974 után
összességében az elnyomó, totalitárius, egyre inkább dik-
tatúrába hajló hatalommal szembeni „cinkos akusztika” s a
„védekező kollektivitás” hangjai váltak újfent erőteljessé.⁶⁸

⁶⁸ Varga Attila egy nemrég közölt tanulmánya értelmében akár „kifejezetten
ellentranszilvanizmusnak minősíthető a kommunista totalitárius rendszernek
az a szisztematikus, tudatos törekvése, hogy mintegy átírja a történelmet, il-
letve saját értelmezést adjon”. Ebben ugyanis megkülönböztetett helyet kapott
az a szándék, hogy „Erdély mint történelmi régió, mint földrajzi tájegység, és
még inkább a transzilvanizmus mint sajátos kulturális, szellemi, lelki közösség,
jelenség semmilyen formában ne jelenjen meg a közgondolkodásban, közbe-
szédben”, s e szándékkal összhangban „kezdődött el a falurombolás prog-
ramja, a magyar helységnevek használatának megszüntetése a magyar nyelvű
szövegekben.” Vö. VARGA Attila, „Erdélyi sakkfigurák, avagy a transzilvaniz-
mus hatása az irodalomra és a jogra” in FEKETE Balázs – MOLNÁR András,
szerk., *Iustitia emlékezik: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest:

Ez a helyzet a korban születő szépirodalmi műveknek nem-egyszer sematikus magyarországi recepcióját is erőteljesen meghatározta, befolyásolta. A transzilvanizmuskoncepciók vizsgálatakor számolni kell tehát azzal a fejleménnyel is, hogy az eszmekör sokáig *bújtatott tradícióvá vált* az erdélyi régió irodalmi intézményrendszerében, s hol folytatható-nak, hol folytathatatlanak mutatkozott, miközben nem egy ízben önkorlátozást, belső közösségi öncenzúrát is jelentett. A transzilvanizmus regionalitás-eszménye a politikai-társadalomtörténeti kérdésekben ugyanakkor a rendszerváltást követően, sőt az ezredforduló után is gyakori hivatkozási alap maradt.

Mind e vázlatos felsorolásban szereplő évtizedekben (változó lehetőségekkel, cenzúrafokokkal és változó minőségben persze, de) értekezők sora foglalkozott a kérdéskörrel: hol széttartó értelmezések, hol célorientált és lényegi megközelítések születtek, de komplex értelmezések a legritkébb esetben. Az eszmekör szellemtörténeti jelentőségéről, variánsairól és „színeváltozásairól” első ízben Tóth Sándor beszélt idézett tanulmányában. A téma kutatói közül annak irodalmi vetületeiről, átfogó irodalom- és szellemtörténeti jelentőségéről (elsődlegesen a helikoni írócsoporthoz tartozók kereteiben, annak későbbi monográfiát is szentelve) Pomogáts Béla, a transzilvanizmus hitmozzanatairól, részben „hamis tudat”-koncepciójáról Láng Gusztáv és Cs. Gyimesi Éva írtak. Már a hetvenes évektől valamelyest foglalkozhatott a témával Nagy György, majd később Fábrián Ernő is, főként „a szocreál hatalmi elvárásoknak megfelelően”.⁶⁹ Gáll Ernő nemzetkarak-

Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 2020), 169–186., online hozzáférés, 2023.05.10. <https://jog.tk.hu/uploads/files/VargaAttila.pdf> 183.

⁶⁹ A pártideológiák elvárásai szerint a transzilvanizmus „polgári radikalizmussal összeszövődő” korai arcélét lehetett csak hangoztatni, ezt is „a nacionalista és konzervatív körök” szű-létre kártható elveivel szemben. (A „szű-lét” Nagy György szövegében egyértelmű utalás a korai Végvári/Reményik vessorokra).

terológiai kontextusban vizsgálódott az „erdélyi lélek”-ről,⁷⁰ de valamelyest szóba hozhatta a témát a Kántor-Láng-ként ismertté lett irodalomtörténeti kézikönyv is.⁷¹ A transzilvanizmus befogadáslélektani kollektív hatásáról és a század második felében is érvényesülő, megkötő értékszerkezetéről, valamint ezek továbbélő formáiról emlékezetes nagytanulmányában Cs. Gyimesi Éva számolt be. Ez utóbbi kézirat csak a rendszerváltás után jelenhetett meg.⁷² A transzilvanizmus politikai, jogi aspektusaival az utóbbi évtizedekben részben Bárdi Nándor, annak történelmi megnyilatkozási formáival és politikai hatásával átfogóan leginkább K. Lengyel Zsolt foglalkozott, de az irodalmi aspektusok természetesen számos olyan értekező munkáiban megjelentek, akik a két világháború közötti magyar irodalmi, művészeti vagy sajtóélettel foglalkoztak. Többen közülük e kötet szerzői.

A jelenből visszatekintve kiemelten fontos tehát, hogy összegezzük némiképp az ismert transzilvanizmusváltozatokat, és hogy az egyes elgondolásokat és terminológiákat némiképp megkülönböztessük egymástól. A problematika összetettségénél fogva az eltérő Erdély-képzetek mellett ugyanis koronként módosuló, részben összehangolható terminológiáról, s változó

Mindez „egyét jelentett a Horthy-féle ellenforradalom irredentizmusától való elhatárolódással” s az „őszinte, új hazafiság racionalitásával”. Ebben a bumfordi olvasatban a „néppárti” kezdeményezés későbbi sikertelensége is „a reakciós és konzervatív körök konszolidálódása folytán” kialakuló nacionalista-revizionista vágyalmok többségbe kerülésével kezdődött az 1930-as évtized végén s a 1940-es elején, s még véletlenül sem a román beolvasztó politikát okolta a szerző eszmetörténeti vázlatában. Vö. NAGY György, „A kezdeti transzilvanizmusról. Eszmetörténeti vázlat”, *Korunk*, 11. sz. (1973): 1652–1658; illetve NAGY György, „Gondolat és funkció”, *Korunk*, 2. sz. (1977): 250–254. FÁBIÁN Ernő fontosabb tanulmánya: „Azonosság és kultúra”, in FÁBIÁN Ernő, *A tudatosság fokozatai*, (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1982), 43–77.

⁷⁰ GÁLL Ernő, „Az »erdélyi lélek« – mítosz és valóság”, *Utunk*, 30. sz. (1972): 31.

⁷¹ KÁNTOR Lajos–LÁNG Gusztáv, *Romániai magyar irodalom. 1944–1970*, (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973).

⁷² Cs. GYÍMESI Éva, *Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban*. (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1992).

írásmódról is beszélnünk kell.⁷³ Az 1920 előtti, vagy pretrianoni évszázadok esetében történelmi transzilvanizmusról, vagy (főként K. Lengyel terminológiáját használva) egy *korai* vagy más néven *őstranzilvanizmusról*, majd egy dualizmus-kori, más néven *ótranszilvanizmusról* beszélhetünk, mely a kiegyezéstől egészen 1920-ig terjedő időszakot fogja át. Csak ezt követi a legismertebb forma és időszak, vagyis a két világháború közötti évtizedek (a régió történelmi-politikai helyzetét tekintve részben a második bécsi döntésig, részben egészen 1944 nyaráig terjedő évek) eszmeiségének kategorizációja. Tóth Sándor ezen korszakon belül megkülönböztette a húszas évek elejének *plebejusi* töltetű (általa megkérdőjelezhető módon szintén *korainak* nevezett) *transzilvanizmusát*, és az ezt felváltó, a húszas évek közepétől fokozatosan felülkerekedő, a helikoni gondolatkörbe nem kizárólagos színként integrálódó erdélyi gondolat verzióját. Utóbbit *helikoni* vagy *aulikus transzilvanizmusnak* nevezte. A húszas éveken belül e második transzilvanizmusformát Bánffy Miklóshoz és köréhez kapcsolta, s némiképp utalni engedett a kettő közti különbségekre is: míg az első többnyire alulról építkező, népi, plebejusi formában jelentkezett, amit Kós is

⁷³ A *transzilvanizmus* szóalak egy történelmileg elfogadott, széles szakmai körökben elterjedt formát jelöl, mely az erdélyi kiadású irodalomtankönyvekben, kézikönyvekben, de akár Pomogáts Béla említett monográfiájában is egységes formában, vagyis egy *sz-szel* szerepelt a rendszerváltás előtt. A nyelvtanilag megkérdőjelezhető, ám konszenzusövezte írásmód problematikuságát a *Helyesírási Kéziszótár* 1991-es kiadása tudatosította, mely két *sz-re* váltott, mondván a szóelemző írásmód logikája mentén a *transzszilván* és a *transzszilvanizmus* a középkortól magyarul is használatos „Erdőelve” helynévnek, azaz az „erdőn túl” jelentésű névnek latin formája, szó szerinti, tagonkénti jelentésben. Péntek János nyelvészprofesszor a *Korunk* 2000. júliusi számában azonban rámutatott, hogy a transzszibériai vagy transzjordán szavakkal ellentétben a viszonylag elhomályosult utótag (a „szilvánia” vagy „szilvanizmus”) önmagában a magyar nyelvben nem használatos. A *transz* vagy *transzsz-vitát* végül Balázs Imre József kitarató levelezése vitte dűlőre (aki az *Élet és Tudomány*nak éppúgy írt, mint az akadémiai helyesírási szótár szerkesztőinek), s kérte, fontolják meg a régi, elfogadott formához való visszatérést. A 2015-ös szabályzat szójegyzékében már ismét az egy *sz-es* forma, vagyis a *transzilvanizmus* szerepelt.

szorgalmazott, utóbbi a helikoni gondolatkörhöz és annak szerzőgárdájához volt köthető 1926 után. A valóságot persze semmilyen kategorizáció nem fedheti le tökéletesen. Bánffy valóban a Helikon-csoport elnöke és a későbbi irodalmi lap főszerkesztője lett, az ő elvei meglehetősen közel álltak az *Erdélyi Helikon* szerkesztőiéhez (Áprily, Kuncz, Lakatos Imre és Kovács László), a felelős szerkesztő azonban mindvégig Kós maradt. Tóth talán ezért is hozzátette, hogy az első években ellenzékiként jelentkező felfogás is az uralkodó, helikoni tendencia alá besorolható változatként értelmezhető. Tény mindenestre, hogy az 1920-as évtized döntő jelentőségű volt a fogalomkör elvi tisztulása szempontjából és ugyanekkor zajlottak az egyre konkrétabb, felvállalt célok körüli termékeny fogalmi viták is.

Kós Károly személye más kategorizációkban is fontos kiindulási alap lett. Még az 1930-as évek végéről visszatekintve Szabédi László különböztette meg *táj-* illetve *országtranszilvanizmus* kettsét. Előbbi, a Kuncz-féle „kolorit” jegyében, s legfőképp Áprily Lajos sajátos erdélyi költészetszemléletében (vagy a „helikoni triász” költőinek verseszményében) csupán színesítő regionális irodalmat és sajátos tájlelkületet jelentett az összmagyar irodalmi termésen belül. Utóbbi viszont – főleg Kós munkássága és tanai révén – Erdélyben mint önálló országban gondolkodott, s mint zárt földrajzi-történelmi-lelki kötelékben és sajátos egységben fogalmazta meg értékszempontjait.⁷⁴ A két világegés közötti transzilvanizmuseszmeéknek e két kategóriája világít talán

⁷⁴ Szabédi érvelése szerint: „Az a bizonyos erdélyi szellem az országtranszilvanizmus evangéliuma, jó híre, tanítása. A tájtranszilvanizmus csak az erdélyi magyarságot tartja szem előtt, és azt mondja, hogy az erdélyi magyar különbözik a magyarországitól, de mégis egy vele. Ezzel szemben az országtranszilvanizmus »erdélyi szellem«-en egyáltalán nem a magyar szellem variációját érti, mert az erdélyi szellem gyökerei még a magyar államalapítás előttre nyúlnak (lásd Kós Országépítő [sic!] című regényét), szóval az nem magyar termék. Nem is csupán az erdélyi magyarság életében jelentkezik alakító erőként.” Lásd „Szabédi levelét Szemlér Ferenchez” in POMOGÁTS Béla közlése, *Új Erdélyi Múzeum*, 1–2. sz. (1990): 56–70., valamint *Európai Idő* 1–3 (1991.); illetve vö. KÁNTOR Lajos, *Konglomerát. (Erdély)*, (Budapest: Kossuth Kiadó, 2012).

legjobban rá a kutúregységen belüli regionális sajátosságokra. Utólag azt mondhatjuk, az erdélyi szerzők körében és gyakorlatában erőteljesebben érvényesült a *tájtranszilván* elgondolás, mely a helyi sajátosságokat a mindenkori összmagyar szellemi egységen belülinek gondolta, s vélhetőleg minden magasztos cél mellett is átmenetként tekintett a kialakult helyzetre. A húszas években ugyanakkor sokan járható útként (a királyi Románia remélt föderatív felosztásában, vagy legalább autonómiaformákban érvényesülő) Erdélyország-képre esküdtek. A Helikon heterogén alkotói köre értelemszerűen – így a történelmi regények szerzői – ennek ötvözetét adta, s nem tartotta a két variánst egymással homlokegyenest ellentétesnek.

Sajátosság, erdélyiség és európaiság vitája erőteljesen megmutatkozott, mint utaltam rá a második világháborút követően is, főként az 1970-es évtized végén, többek között az úgynevezett Csipkerózsika-vitában.⁷⁵

Ebben az időszakban, amikor 1968-at követően egyáltalán lehetősége nyílt a magyar irodalomtörténet-írásnak legalább a két világháború közötti szegmensek feldolgozására és pótlására, kezdte el Pomogáts Béla (végül 1983-ban publikált) kismonográfiájának írását a Helikonról. Ő „csupán” az irodalmi transzilvanizmus vetületeit kutatta, az erdélyi gondolatról magyaról is elsődlegesen mint a Helikon-írócsoportosulás ideológiájáról írt. Monográfiájának ismertetésekor Láng Gusztáv egy újabb tipológiai felosztást javasolt az interbellikus

⁷⁵ Gáll Ernő kifejezése (GÁLL Ernő, „A sajátosság méltósága”, *A Hét* 1978 /10-es száma) elsődlegesen egy Sütő András-esszé [SÜTŐ András, „Csipkerózsika”, *Korunk*, 6. sz. (1978)] révén vált közismertté. Amint maga Gáll emlékezett rá naplójában: Sütő „a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva, a még megírásra, tudatosításra váró nemzetiségi-kisebbségi fájdalomokat, törekvéseket kérte az íróktól számon”. Vö. GÁLL Ernő, *Napló. I. 1977–1990*. (Kolozsvár: Polis, 2003), 400. A cikk éles vitát generált s a sajátosság-egyetemesség mellett irodalomszemléleti és generációs különbségeket is felmutatott. A teljes vitáról lásd BALOGH F. András: „Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról”, in EGYED Péter szerk., *Tárlat*, (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1991), 8–30.

transzilvanizmusformákra: *történelmi* (főként Kós révén), *mesianisztikus* (elsődlegesen Makkai tanai értelmében) és *népi* (a *Tizenegyek* csoportja, illetve majd Tamási Áron és köre kapcsán).⁷⁶ Látható, hogy csupán Kós nevéhez legalább három különféle jelzőt és elképzelést kötöttek alig fél évszázad alatt. Cs. Gyimesi Éva ugyanekkor, a nyolcvanas években született ismert tanulmánya szintén a két világegés közötti, azaz kisebbségi helyzetből megfogalmazódó transzilvanizmus értékszerkezetét és annak továbbélő formáit, leszűkítő olvasati mintáit vizsgálta, s annak akaratlanul is a szenvedések elfogadására, a jogfosztottság idealizálására ösztönző gyakorlatát bírálta.⁷⁷ Gyimesi az egykori variánsokat azonban nem kategorizálta (leginkább Makkai Sándor bizonyos elképzeléseire épített), inkább a továbbélő „messianisztikus” vonásoknak a kollektív helyzettudat és azonosságtudat fontos különbségtételei felőli hatásfokát, ethoszát mérlegelte, irodalmi példák tucatjain kimutatva e hatást. A transzilvanizmus az ő olvasatában egy sajátos önmeghatározási igény kifejeződése volt az erdélyi magyar kultúrában, irodalomban és közéletben. Jellegetesen erkölcsközpontú ideológia:

mely kiválóan alkalmas arra, hogy a helyzet és identitás, a kisebbségi sors és a magyarságtudat között feszülő diszharmóniát tompítsa, enyhítse és feloldja. Mégpedig azzal, hogy a mindennapi élet negatív effektusaiból, fájdalmas hatásaiból építkezve, kitermel egy erkölcsi szempontból pozitív effektust, mely erkölcsileg aztán esztétikai értékteremtő tényezővé válik.⁷⁸

⁷⁶ Lásd LÁNG Gusztáv, „Vidék, magyarság, Európa”, *Életünk*, 11. sz. (1984): 1202–1206.

⁷⁷ „A transzilván ideologikum a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején támadt fel újra, amikor a korántsem megoldott kisebbségi létben ismét megjelenik az identitás újrafogalmazásának szükséglete.” – írta. Önmagában nem ez, hanem a kisebbségi humánus erkölcsi többletének a mítosza volt az, amely elaltatta a korban a valós érdekek megfogalmazásának az igényét.

⁷⁸ Cs. GYÍMESI ÉVA, „Helyzet és helyzettudat” in MOLNÁR Gusztáv szerk., *Transzcendens remény. A Limes-kör dokumentumai 1985–1989* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 2004), 206–214.

A transzilvanizmus 1920-as évek végi „képletét”, továbbélő „programját” ezért is a Makkai megfogalmazta sorokban vélte összegezhetőnek: kicsiny lehetőségek közepette, nagy szellemi erőfeszítéssel, egyetemesen emberi szellemmé lenni.

A rendszerváltás után (a transzilvanizmusnak egy hangsúlyosan módosult képlete hatására, mely az 1980-as évektől a „sajátosság méltósága”-szólamokat erőltette a legtöbb erdélyi magyar szépirodalmi mű magyarországi recepciójára) egész generációk fordultak el az eredeti szándékok és arcélek, a különböző transzilvanizmusformák (és alkotói hagyatékok) beható vizsgálatától, miközben az érintett írói és történetírói hagyatékok döntő többsége feldolgozatlan maradt. Tánczos Vilmos rövid történeti áttekintése,⁷⁹ eszmetörténeti tényezők alapos elemzésével lényegében ugyanarra a következtetésre jutott 1991-ben, mint amit Székely János szentenciózusan ekképp fogalmazott meg:

A transzilvanizmus a hajdani aspiráció által kompromittált kulturális közösség önvédelmi stratégiája. A vesztesek békülési kísérlete a győztes aspiráció uralmi helyzetének demokratikus feloldására. [...] Egyfajta illuzórikus kísérlet arra, hogy a megváltozott uralmi viszony ellenére, a kulturális közösség mint ilyen, mégiscsak fennmaradhasson.⁸⁰

Az 1990-es évek látványos szélcsendje után Molnár Gusztáv révén a *Provincia*-projekt növelte ismét egy módosult regionalitáskonceptió relevanciáját, mindez a Románia Európai Unióhoz történő csatlakozását megelőző években. K. Lengyel Zsolt s mások ugyanekkortól behatóbban foglalkoztak a még feltáratlan történelmi aspektusokkal az immáron hozzáférhetővé vált levéltári források alapján, s jelentettek meg több

⁷⁹ TÁNCZOS Vilmos, „Transzilvanizmus és nemzeti identitás”, *Európai Idő*, 4–9. sz. (1991): [általában a lapszámok harmadik oldalain]

⁸⁰ SZÉKELY János, „A transzilvanizmus időszerűsége. Válasz a körkérdésre”, *Európai Idő*, 10. sz. (1991): 3.

szakmunkát a témában. Varga Attila nemrégiben a transzilvanizmus mint narratíva hatását vizsgálta a jogalkotásra.⁸¹ Ő is kiemelte, hogy a politikai transzilvanizmus az önálló vagy autonóm Erdély gondolatát hirdette már magyar államkereteken belül, illetve az Osztrák–Magyar Monarchiában, majd sokkal visszafogottabb módon az 1918/1920 utáni Romániában. Céljai és elképzelései döntő módon változtak meg az első világháború után, amikor a wilsoni elvekre építve felmerült a magyar, a román és a szász közösség egységét tételező autonóm Erdély elgondolása. E törekvések mozgásteret ugyanakkor nagyon hamar igen csak beszűkült, s kényszerpályák és rész célkitűzések maradtak. K. Lengyel Zsolt kutatásaiban ezért is a politikatörténeti mozgásokra figyelt, és az Országos Magyar Párt célkitűzéseinek függvényében különböztetett meg (az 1920-as évek első éveiben is már) egy *federalisztikus*, illetve egy *decentralisztikus* transzilvanizmusváltozatot.

Nyilvánvaló, hogy a transzilvanizmus irodalmi aspektusai sokkal hatékonyabban és tartósabban rajta hagyták lenyomataikat a teljes magyar irodalmi életen, mint annak politikai formái, másrészt nem egy ízben (az irodalom 1989 előtti felértékelt szerepkörei okán is) jelentős hatást fejtettek ki osztársadalmi szinten, befolyásolva egyúttal a politikai cselekvésformákat és bizonyos értelemben a későbbi jogi szabályozásokat is. Az irodalmi transzilvanizmus olyan kultúrpolitikai és cselekvési programnak volt összességében tekinthető az interbellikus évtizedekben, amely az önállósulni kényszerülő erdélyi szellemi élet megteremtését és intézményeinek kifejlesztését tűzte ki elsődleges céljaul, s a programja nyomán vagy az általa ihletett művekben Erdély mindenkor megújulni képes lelkeségét és szabad, autonóm karakterisztikumát kívánta a szépirodalom eszközeivel kifejezésre juttatni. Azt a változásra képes, önmagában is nagyon heterogén, sok-sok lenyomatot őrző alakzatot, amit Szabédi László naplójegyzetében találóan *konglomerátként* vélt leírhatónak.

⁸¹ VARGA, „Erdélyi sakkfigurák...”

Egy alapvetően aktualizált Erdély-témáról és azon belül a transzilvanizmusról való kreatív gondolkodásnak az utóbbi másfél évtizedben is több nyomát találhatjuk. A budapesti és a kolozsvári Kisebbségkutató Intézetek több munkatársa foglalkozott érdemben és hézagpótló módon valamelyik érintett történeti aspektussal,⁸² annak érdekében, hogy a még feltáratlan hagyatékok és szépírói kapcsolathálók révén árnyaltabb képet formálhassunk az egykori szemléletekről és azok alakulásrendjéről. Többek között a kisebbségi irodalmakon belül sem zökkenőmentes szász-magyar kapcsolatokról, vagy például a sokáig mellőzöttebb „urbánus transzilvanisták” életműveiről, eszményeik továbbéléséről a 20. század második felének írói műhelyeiben. Minderre égető szükség is mutatkozik. A magyar vonatkozásokon és a két világháború közötti időszakon túl ugyanis ma is komoly aktualitása van az Erdélykérdésnek, s mindez az irodalom- és kultúratudományi keretekben is megjelenik, vagyis a téma iránti érdeklődés, ha más, megújult formákban is, de ismét fokozódni látszik. Anca Pârvescu és Manuela Boatcă tavalyi, *Creolizing the Modern. Transylvania across empires* című kötete a Cornell University Press kiadásában jelent meg, a szerzőpáros pedig kortárs gondolkodási trendek felől (Liviu Rebreanu *Ion* című regényének egyes cselekményelemeit és regényen belüli személyközi viszonyait kiindulópontként használva) próbálta meg „lefordítani” Erdélyt a nagyvilág számára. Munkájuk az „interimperiality”, vagyis a birodalomköziség terminusára épített, nem csoda, hogy a kötet jelenleg is intenzív véleménycseréket generál a nemzetközi tudományosság köreiben. A szerzőpáros gondolatmenetét érdemes lenne a transzilvanizmus

⁸² E sorok írója 2014-től indította útjára (Filep Tamás Gusztávval és a Kriterionnal közösen, budapesti-kolozsvári kiadásban) egy központi személyiség, az irodalomszervező Kuncz Aladár életművének összkiadását, jelenleg pedig szintén kutatócsoportot vezet a témában, hogy a ma még feltáratlan szépírói kapcsolathálók révén árnyaltabb képet formálhassunk az egykori szemléletekről és azok alakulásrendjéről.

termékeny sokarcúsága és életrevalósága irányából, ugyanakkor „magyar olvasatból” is, magyar szakértők révén is mielőbb kiegészíteni. Már csak azért is, mert Bethlen Gábor szimbolikusan kiegyensúlyozó történelmi szerepe, a különböző birodalmak elvárásai között történő lavírozás, a Kuncz megfogalmazta „bölc és eszes” kiegyensúlyozó szerep sok szempontból hivatkozási alappá vált a transzilvanizmus elméleteiben az idők folyamán, ugyanakkor a geopolitikai erőterek kereszteződésében elhelyezhető erdélyiség-tapasztalat tagadhatatlanul napjaink evidenciája is.

Nagy valószínűséggel nem tekinthetünk el attól az alapvető tényőtől, hogy a transzilvanizmusnak, akár csak az irodalmi modernségnek s más évszázados eszmeköröknek, története van. Egyes elemei megvalósulnak, sikeresnek bizonyulnak és betöltik hivatásukat, ezért akár el is veszítik a bennük rejlő feszültség egy részét, más elemei pedig téves vagy időszerűtlen, netán időszerű, de elutasított voltuk miatt lekerülnek a képletes napirendről és egy ideig kikerülnek a meghatározó diszkurzusok közül. Az elhagyott elemek helyére azonban törvényszerűen új összetevők nyomulhatnak be, módosítva kényszerűen az egyes elképzeléseket és a kitűzött célokat, fuzionálhatnak, kiegészülhetnek vagy éppen torzulhatnak. Ezekre együttesen, állandó mozgásban lévő s nem stabil jelenséggörre figyelve kaphatunk csak hiteles szellem-történeti vázlatot. A transzilvanizmus is csak azon az áron maradhatott érvényben és biztosíthatta valamilyen formában önmaga túlélését, hatékonysági faktorait, hogy az iránya módosult. A törekvések részleges sikere vagy kudarca befolyásolta azt, ahogyan a kortárs értekezők (akár Erdélyből, akár kívülről, Budapestről és a Kárpátokon túlról) reá tekintettek, s persze azt is, ahogyan mi tekinthetünk rá a mából. De még ebben is tudatosítani érdemes, hogy egyes időszakokban mások voltak az irodalmi és az „öntudati” együtthatók. Babits 1935-ben például arra az álláspontra jutott, hogy „az erdélyi

öntudatot és a transzszilvanizmust nem moshatjuk össze.” Ez utóbbi, mint mondta: „lényegében nem irodalmi fogalom”.⁸³

Végezetül: alighanem a pluralitás és az ebből fakadó összetett viszonyháló az, amire időről időre szükséges emlékeztetnünk, amikor egy eszmekör genezishelyeit vizsgáljuk, s ennek utótörténetét kívánjuk jobban érthetővé és aktualizálttá tenni, az egykori életpályákat és céljaikat pedig mélyebben megvilágítani. Ha azonban nem csupán egymástól elszigetelt jelenségeket kívánunk szemlélni, azt is tudatosítanunk kell, hogy az egyes történeti folyamatok elindítói és iniciátorai, későbbi propagátorai mögött, vagyis az „emlékezetessé váló múlt” utóbb szemlélt aspektusaiban nem egy ízben egyéni tapasztalatok és ambíciók, személyes szimpátiák és unszimpátiák, olykor pedig ideológiai, piaci és egyéb érdekek is meghúzó(d)hat(t)ak. Nem tekinthetünk el ettől, akár nyílt politikai vetületeit, pre- és poszttrianoni aspektusait (*ős-*, majd *ótranszilvanizmus*, illetve Románián belüli *korai federalisztikus*, illetve *decentralisztikus* változatok), akár az 1920-as évektől számított irodalmi-művészeti gyakorlatát (autonóm vagy összmagyar keretekben manifesztálódó teljesítményét, azaz *ország- vagy tájtranszilvanizmus*-értelmű összetevőit), s közvetett társadalmi hatóerejét vizsgáljuk. De akkor is érvényes mindez, ha arra a fajsúlyos aspektusra figyelünk, mely egy eszkatologikus hitmozzanaton túl az értékteremtő áldozatiságot emelte egy sötét, diktatórikus

⁸³ S így folytatta: „Az irodalomban a külön erdélyi öntudat még a transzilvanizmus fogalmának megszületése előtt kifejlődött. Kényszerűség szülte azokban a szomorú években mikor a kulturális kapcsolat Erdély és Magyarország között egy időre szinte teljesen megszakadt.” Babits tehát furcsa módon nem tekintett vissza korábbi korszakokra, a dualizmusban is érvényesülő erdélyiség-gondolatokra, csak az új helyzethez mérte a transzilvanizmus erőteljes megjelenését. Természetesen nem láthatta előre, ami ezen hónapokat követően történt, Romániából való személyes kitiltását, majd az újabb háború felé rohanó Európát, a második világhégés alatti/utáni helyzetet, s ezt követően a magyar-magyar kulturális kapcsolatok még erőteljesebb, mesterséges megszakítását. Vö. BABITS Mihály, „Könyvről könyvre”, *Nyugat* 8 (1935); illetve online hozzáférés: 2023.07.29., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00595/18762.htm>

korszakban a figyelem középpontjába. A keretek személyekhez, intézményekhez s persze léhelyzetekhez kötött projektjein túl az eszmekör egyes összetevőinek a társadalmi bázisa, konkrét elfogadottsága vagy éppen múltó divatja mutatkozik meg akkor, amikor a transzilvanizmus ezredforduló környéki megújult szereplehetőségeire figyelünk.

***

A transzilvanizmuskonceptiók szellemi autonómiaformákként váltak leginkább leírhatóvá. E bonyolult eszmekör változatainak és értékrendszerének, előzményeinek és utóhatásainak átfogó spektrumát, ha nem is áll módunkban teljes körűen prezentálni, meggyőződésünk, hogy kötetünk itt következő tanulmányai hézagpótló módon mutatnak rá a legfőbb, legjelentősebb tendenciákra. Az egyes szerzők – történészek, eszmetörténészek, irodalom- és sajtótörténészek, művészettörténészek és politikai pályát is kipróbált költők – hosszabb-rövidebb tanulmányaikban akár egymással is polemizálva fejtik ki véleményeiket s összegzik az egyes alterületekről ma tudható legfőbb ismereteket. A kötetben ezért is a transzilvanizmus mint eszmerendszer, mint mozgalom, mint regionális cselekvési program, mint olvasati, értelmezői keret, mint a két világháború közötti vigaszideológia, illetve mint máig továbbélő potenciális szellemiség és megújulni képes regionalitásprogram kerül szóba a maga történeti formáiban, annak arcéleivel és változataival együttesen. Kötetünkéből nem maradhatott ki két, immáron elhunyt értekezőnek a témát érintő, sokat hivatkozott, mondhatni kardinális írása: Cs Gyimesi Éváé és az idén távozott Pomogáts Béláé. Kötetünket az ő emléküknök ajánljuk. Bízunk benne, hogy a téma iránt érdeklődő mai olvasó haszonnal forgatja majd munkánkat, mely révén a transzilvanizmust, az erdélyi gondolatot a maga történeti formáiban, szükség-szerű alakulásaiban, annak valós arcéleivel és sokszínű változataival együttesen, egészében tudja szemlélni.